

Ρευστή ταυτότητα και εσωτερική ετερότητα: έξω και μέσα Έλληνες στον ύστερο δέκατο ένατο αιώνα

Μιχάλης Χρυσανθόπουλος

Ο 19ος αιώνας είναι οι ήχοι που διεισδύουν στο όνειρό μας και που τους ερμηνεύουμε όταν ξυπνήσουμε.

Walter Benjamin, *Das Passagen-Werk*

Εισαγωγή

Η εκ του σύνεγγυς μελέτη των τελευταίων δεκαετιών του 19ου αιώνα από την οπτική γωνία του τέλους του 20ου πρέπει συνεχώς να έχει κατά νου μια σειρά από διαθλάσεις, οι οποίες, όσο πιο προφανείς φαίνονται, όταν έχουν εκ των υστέρων συνειδητοποιηθεί, τόσο πιο στρεβλωτικά λειτουργούν, όταν δεν κατονομάζονται. Μια σειρά από πολιτικά δεδομένα θεωρούνται σήμερα αυτονόητα: τα σύνορα του ελληνικού κράτους, του επίκεντρου του ελληνισμού, έχουν παγιωθεί, η αδιαμφισβήτητη πρωτεύουσα είναι η Αθήνα, η Ελλάδα συγκαταλέγεται μεταξύ των μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης και, χωρίς ενστάσεις πια, «ανήκει εις την Δύσιν». Τα πράγματα ήταν πολύ διαφορετικά πριν από εκατό χρόνια: η Ελλάδα του τέλους του 19ου αιώνα δεν ανήκε, αλλά επιθυμούσε να συγκαταλέγεται μεταξύ των ευρωπαϊκών κρατών, και δεν ήταν αυτονόητο το κέντρο του Ελληνισμού, αλλά διεκδικούσε αυτή τη θέση. Η διεκδίκηση αυτή ήταν μια διαδικασία που είχε ζωή μόλις μισού αιώνα, μια και είχε αρχίσει μετά από τη σύσταση του κράτους το 1832. Για πρώτη φορά μετά από δύο χιλιετίδες, στην τέταρτη δεκαετία του 19ου αιώνα, ο γεωγραφικός χώρος που περιελάμβανε τη Στερεά και την Πελοπόννησο διεκδικούσε τη θέση του κέντρου του Ελληνισμού και επιζητούσε την απευθείας σύνδεση με το κλασικό του παρελθόν.

Αν στο τέλος του 19ου αιώνα ο ελλαδικός χώρος προέβαλλε τη διεκδίκηση του κέντρου ως το κύριο αίτημά του, στις αρχές του ίδιου αιώνα, μετά τη Γαλλική Επανάσταση, οι Έλληνες βρίσκονταν μπροστά σε δύο ασυμβίβαστες επιδιώξεις: από τη μια να μετάσχουν στο κληροδότημα των Οσμανλίδων διατηρώντας ανέπαφη την Οθωμανική Αυτοκρατορία και από την άλλη να θεμελιώσουν το δικό τους ανεξάρτητο κράτος. Οι επιδιώξεις αυτές δημιουργούσαν τους δύο πόλους μιας νοερής πραγματικότητας, στην οποία εντάσσονταν οι

διαφορετικές εκφάνσεις της καθημερινότητας. Μετά τη σύσταση του ελεύθερου κράτους η μεταβολή της καθημερινότητας επέφερε αλλαγές και στη νοερή πραγματικότητα, με τρόπο όμως σταδιακό. Αναφέρομαι σε μια μακροχρόνια διαδικασία που απαιτούσε συγκεκριμένο μόχθο, τόσο στο επίπεδο του πράττειν όσο και σε αυτό του σκέπτεσθαι, προκειμένου να ολοκληρωθεί. Όπως τονίζει η Έλλη Σκοπετέα:

η σοβαρότητα που αποδίδει η πολιτική ιστορία στην τομή της ίδρυσης του ελληνικού κράτους δεν έχει αντίκρουσμα στην ιστορία της κίνησης των ιδεών· εκεί οι εξελίξεις που καταλαμβάνουν το επίκεντρο της πολιτικής ιστορίας υποβιβάζονται σε δεύτερη μοίρα, καθώς επικρατεί, γενικά, η τάση να θεωρείται δεδομένη η ενότητα και η συνέχεια της ελληνικής σκέψης και πνευματικής παραγωγής.¹

Κατά συνέπεια σκιαγραφούνται δύο διαφορετικά πλαίσια αναφοράς για ολόκληρο το 19ο αιώνα, τα οποία συμβάλλουν στη δημιουργία δύο διαφορετικών εικόνων της εποχής και επιβάλλουν τη συνεχή ερμηνευτική διαφοροποίηση.

Η γενικότερη τάση της αμφισβήτησης των καθιερωμένων οριοθετήσεων τόσο μεταξύ των επιστημών όσο και στο εσωτερικό της καθεμιάς, που παρατηρείται στις τελευταίες δεκαετίες, έδωσε τη δυνατότητα μιας διαφορετικής προσέγγισης του παρελθόντος, η οποία εξετάζει, παράλληλα προς τα ιστορικά δεδομένα και τη φαντασιακή δόμησή τους. Σήμερα η σύγχρονη ιστοριογραφία στέκεται σκεπτική μπροστά στην υποτιθέμενη διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στο γεγονός και την αφήγησή του.² Η έκδοση το 1983 της μελέτης του Benedict Anderson, *Imagined Communities*, και της συναγωγής των μελετών από τους E.J. Hobsbawm και Terence Ranger, *The Invention of Tradition*,³ αποτελεί αναμφισβήτητη ένδειξη της εφαρμογής σε συγκεκριμένες συνθήκες ενός *Zeitgeist*, το οποίο κατάγεται μεν από το σκεπτικισμό της μαρξιστικής κριτικής της ιστοριογραφίας, πήρε όμως διαστάσεις με το έργο του ύστερου Barthes, του Foucault και του Derrida. Παράλληλα, μελέτες όπως οι ανωτέρω, επιτρέπουν να σκεφτούμε πόσο δεσμευόμαστε από τις κατασκευές, τις εφευρέσεις και τις τυχαίες τομές του παρελθόντος. Ο Eric Hobsbawm τονίζει ότι «δεν είναι δυνατόν να διερευνηθεί επαρκώς η συγκρότηση του έθνους χωρίς να δοθεί η δέουσα προσοχή στην εφεύρεση της παράδοσης», και υποστηρίζει ότι όσο κι αν η έννοια «Γάλλος» ή «Γαλλία» εμπεριέχει ιστορική συνέχεια, περιλαμβάνει επίσης ένα συστατικό που έχει κατασκευαστεί ή εφευρεθεί.⁴ Σε αντίστοιχη τροχιά κινείται και ο Benedict Anderson, η μελέτη του οποίου ασχολείται με τον τρόπο με τον οποίο κατασκευάζεται η αίσθηση του συνανήκειν σε μια κοινότητα, π.χ. με την καταπολέμηση του αναλφαριθτισμού, τη διάδοση του βιβλίου, τη δημιουργία θεσμών, όπως είναι το μουσείο, ο χάρτης και η απογραφή του πληθυσμού, καθώς και την ενεργό μνήμη αλλά και λήθη στοιχείων του παρελθόντος. Ιδιαίτερη σημασία στη μελέτη αυτή δεν έχει μόνο η έμφαση στο νοερό ή φαντασιακό στοιχείο που απαιτείται για τη δημιουργία της αίσθησης του

συνανήκειν σε μια κοινότητα, διότι για αυτό θα μπορούσαμε να παραπέμφουμε στα όσα περί ταύτισης και κατασκευής αναφέρει η ψυχαναλυτική θεωρία,⁵ αλλά και η θέση ότι η εθνική ταυτότητα και η ιθαγένεια είναι πολιτισμικές κατασκευές (cultural artefacts), των οποίων πρέπει να μελετηθεί η παραγωγή. Αντίστοιχες, εξάλλου, και πολλαπλάσιες μεταβολές έχουν σημειωθεί στη θεωρία και την κριτική της λογοτεχνίας, μια και εκεί τα ονόματα του Barthes, του Foucault και του Derrida πρέπει να συμπληρωθούν με πληθώρα άλλων και η αμφισβήτηση οριοθετήσεων του παρελθόντος αποτελεί σήμερα κοινό τόπο.⁶

Στην ανάλυση που ακολουθεί ασχολούμαι με το δεύτερο ήμισυ – και ειδικότερα με τις τρεις τελευταίες δεκαετίες – του 19ου αιώνα και επιχειρώ να αναγνώσω εκ παραλλήλου υλικό ειδολογικά ετερογενές. Πιστεύω ότι ο συνδυασμός μελετών οικονομικής και πολιτικής ιστορίας, αλλά και ιστορίας των ιδεών, που επεξεργάζονται πρωτογενείς πηγές, καθώς και αυτοβιογραφικών αφηγήσεων και μυθιστορηματικών κειμένων, που συνιστούν πρωτογενείς πηγές, επιτρέπει τη γόνιμη αντιπαράθεση διαφορετικών μορφών λόγου. Για αυτό η ανάλυσή μου αρχίζει από στοιχεία που περιέχονται σε ιστορικές μελέτες για τον 19ο αιώνα, οι οποίες δημοσιεύτηκαν κυρίως κατά την τελευταία εικοσαετία, συνεχίζει με τη μελέτη του πνεύματος της εποχής, όπως αποτυπώνεται σε δύο ιδιαίτερης σημασίας αυτοβιογραφικά κείμενα, γραμμένα από τον Ανδρέα Συγγρό και το Δημήτριο Βικέλα, και εξετάζει τη μορφή των αυτοβιογραφικών αυτών αφηγήσεων για να γίνει κατανοητή η σχέση του αφηγητή με τα αφηγούμενα γεγονότα. Τέλος, με αφορμή το διήγημα *Λουκής Λάρας* του Βικέλα, προβληματίζεται ως προς τη σχέση αυτοβιογραφίας και μυθοπλασίας και θέτει ένα γενικότερο ζήτημα προς συζήτηση: πώς κατασκευάζεται η ταυτότητα και η οπτική γωνία στην αφήγηση.

Οι μέσα και οι έξω Έλληνες

Τριάντα και πλέον χρόνια παρεμβάλλονται ανάμεσα στην ίδρυση και τη διεθνή αναγνώριση του κράτους αφενός και στις πρώτες συστηματικές προσπάθειες προσαρμογής της αχαλίνωτης φαντασίας των Ελλήνων στην αμείλικτη πραγματικότητα της Ελλάδας. Ποιοι όμως είναι οι Έλληνες; Σύμφωνα με την Έλλη Σκοπετέα διακρίνονται σε δύο κατηγορίες: σε όσους ζουν στο ελεύθερο κράτος, τους μέσα Έλληνες, και στους ευρισκόμενους εκτός των ορίων του κράτους, τους έξω Έλληνες.⁷ Οι πρώτοι, η μειοψηφία, αποτελούνται από το γηγενή πληθυσμό των περιοχών που απελευθερώθηκαν, τους λεγόμενους σε μια συγκεκριμένη ιστορική στιγμή *αυτόχθονες*, και από όσους κατέφυγαν στο νεοσύστατο κράτος – δηλαδή τους πρόσφυγες από τους τουρκικούς διωγμούς, τους αγωνιστές που πήγαν να βοηθήσουν την Επανάσταση, τους Φαναριώτες που πήγαν να παράσχουν τις διοικητικές και εκπαιδευτικές τους υπηρεσίες – τους λεγόμενους αντίστοιχα *ετερόχθονες*. Οι δεύτεροι, η συντριπτική πλειοψηφία, χωρίζονται, με ασαφή όρια, στους συμπαγείς αλύτρωτους πληθυσμούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και στη Διασπορά. Η διμερής διάκριση σε μέσα και σε έξω επιτρέπει, όπως τονίζει η Σκοπετέα,⁸ να παρακολουθήσει κανείς

και να αναλύσει δύο διαφορετικά έργα που παίζονται παράλληλα σε δύο σκηνές, την ελλαδική και την εκτός Ελλάδος.

Ι. Οι μέσα Έλληνες – οι Ελλαδίτες – από νωρίς αρχίζουν να φαντάζονται τους εαυτούς τους ως το επίκεντρο του ελληνισμού κι έτσι επιδιώκουν να λειτουργήσουν. Βέβαια, αυτή η φαντασίωση σκοντάφτει για πολλές δεκαετίες στην αδήριτη δημογραφική, οικονομική και κοινωνική πραγματικότητα: τριάντα χρόνια μετά τη σύσταση του ελεύθερου κράτους ο πληθυσμός του μόλις ξεπερνάει το εκατομμύριο, οι πόλεις άνω των 5.000 κατοίκων είναι μόλις 12, με μεγαλύτερη την πρωτεύουσα (30.000), ο σιδηρόδρομος ανύπαρκτος, η βιομηχανία και οι δρόμοι επίσης.⁹ Κατά συνέπεια, επειδή απουσίαζαν οι υλικές συνθήκες που θα έπαιθναν ότι ο ελλαδικός χώρος είναι το κέντρο του ελληνισμού, το πρωταρχικό μέλημα των μέσα Ελλήνων ήταν η δημιουργία ενός συμβολικού ισοδύναμου που θα έδινε την εικόνα του επίκεντρου, απαραίτητου στάδιου στην «εθνοποιητική» διαδικασία.¹⁰ Για το λόγο αυτό οι μέσα Έλληνες επιχειρήσαν να διαμορφώσουν το κέντρο, ώστε να γίνουν με τη σειρά τους ο κεντρικός πυρήνας του ευρύτερου και πολυαριθμότερου έξω ελληνισμού. Οι προσπάθειές τους επικεντρώθηκαν στην κατασκευή της πρωτεύουσας, από την οποία θα ξεκινούσαν όλες οι διοικητικές, ιδεολογικές, πνευματικές και υλικές ακτίνες του κύκλου που έφερε την ονομασία «ελληνισμός» (Παλάτι, Πανεπιστήμιο, λιμάνι και πολύ αργότερα σιδηρόδρομος, τυπογραφεία και εφημερίδες-περιοδικά),¹¹ και στην εφεύρεση του κατάλληλου συνεκτικού ιστού, της Μεγάλης Ιδέας, με την οποία θα γέμιζαν όλα τα κενά που άφηνε η πραγματικότητα.¹² Επρόκειτο για μια μακροχρόνια διαδικασία, της οποίας η επιτυχής έκβαση δεν ήταν εκ των προτέρων εξασφαλισμένη, κυρίως διότι υπήρχε ένας ισχυρός αντίπαλος: η Κωνσταντινούπολη, η οποία για πολλές δεκαετίες εξακολουθούσε να λειτουργεί στη φαντασία των Ελλήνων ως το μελλοντικό κέντρο του ελληνισμού. Παρατηρούμε δηλαδή ότι η Μεγάλη Ιδέα αφενός συμβάλλει στην «εθνοποιητική» διαδικασία και αφετέρου την υπονομεύει.

Η πρώτη τριακονταετία της ανεξαρτησίας προσφέρει, λοιπόν, δύο, όχι απολύτως συμβατά, εργαλεία για να διεκδικήσει η Ελλάδα στο νοερό επίπεδο το ρόλο του επίκεντρου του ελληνισμού: την πρωτεύουσα Αθήνα (1834) και τη Μεγάλη Ιδέα (1844). Χρειάζεται να περάσουμε στη δεύτερη τριακονταετία για να αποκτήσει η χώρα τις θεσμικές και υλικές προϋποθέσεις για να διεκδικήσει και στο πραγματικό επίπεδο αυτό το ρόλο: το προοδευτικό Σύνταγμα του 1864 και η βελτίωση της λειτουργίας του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος (δεδηλωμένη) υπήρξαν οι θεσμικοί όροι· η τριακονταετής περίοδος σταθερότητας, κατά τη διάρκεια της οποίας προσαρτήθηκαν χωρίς πολέμους τα Επτάνησα και τμήμα της Ηπειροθεσσαλίας και διπλασιάστηκε ο πληθυσμός της χώρας,¹³ τριπλασιάστηκε ο πληθυσμός της Αθήνας και του Πειραιά,¹⁴ η δε Αθήνα άρχισε να αποκτά μορφή πόλης ευρωπαϊκής, έστω και μικρής,¹⁵ υπήρξαν οι υλικοί όροι.

Παράλληλα με την κυκλοφορία των πολιτών και των αγαθών αναπτύχθηκε, χάρη στην ανάπτυξη της τυπογραφίας και η κυκλοφορία των ιδεών. Το

1873 κυκλοφορεί η πρώτη ημερήσια εφημερίδα, ακολουθούν άλλες, τα περιοδικά πληθαίνουν, όπως και τα βιβλία, και φθάνουμε τους 1000 τίτλους το χρόνο μέση κυκλοφορία στο τέλος του 19ου αιώνα, ενώ στο σύνολο της πρώτης δεκαετίας του 19ου αιώνα κυκλοφόρησαν 600 τίτλοι και στη δεύτερη 780.¹⁶ Για να αντιληφθούμε πώς είχαν τα πράγματα στον τομέα της κυκλοφορίας των βιβλίων ας σημειώσουμε ότι στην πρώτη εικοσαετία του 19ου αιώνα μόλις το 6,5% των ελληνικών βιβλίων τυπώνονταν σε πόλεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (το 9% συμπεριλαμβανομένης και της Μολδαβίας και Βλαχίας και το 12% συμπεριλαμβανομένης και της Κέρκυρας), καμιά όμως από τις περιοχές αυτές δεν θα βρεθεί εντός των ορίων του ελληνικού κράτους του 1832.¹⁷ Αντίστοιχη ήταν η κατάσταση και με τους αναγνώστες, μια και μόνο το 6,3% των συνδρομητών της περιόδου αυτής ζούσε εντός των ορίων του ελληνικού κράτους του 1832.¹⁸

Η δυναμική αυτή επιτρέπει στη χώρα να αρχίσει να κατασκευάζει μια υλική υποδομή που, συμβολικά τουλάχιστον, παραπέμπει στην εικόνα των ευρωπαϊκών κρατών:¹⁹ τα μέσα αποτελούν οι τράπεζες²⁰ και ο σιδηρόδρομος,²¹ κρίσιμες συνιστώσες για την κατασκευή της εικόνας του κέντρου και της περιφέρειας και απαραίτητες δομές για να αποκτήσει υλική υπόσταση η κρατική εξουσία που βρίσκεται στην πρωτεύουσα. Ο σιδηρόδρομος, όπως και οι τράπεζες, είναι σύμβολα προόδου, σύμφωνα με τον κυριαρχικό κανόνα της Δύσης, κι έχουν ιδιαίτερο βάρος στη διαμόρφωση μιας εικόνας ανάπτυξης της χώρας που να μοιάζει με αυτή των χωρών της Ευρώπης. Ο Eric Hobsbawm χαρακτηρίζει τις 100.000 ατμομηχανές του 19ου αιώνα ως το πλέον «ορατό» (visible) τεχνολογικό επίτευγμα της βιομηχανικής επανάστασης και το παγκόσμιο σιδηροδρομικό δίκτυο ως τη μαζικότερη κατασκευαστική προσπάθεια του ανθρώπου.²² Πώς θα ήταν δυνατόν να μην επιδιώξει να συμμετάσχει σε αυτήν την προσπάθεια ένα κράτος, όπως η Ελλάδα, που επεδίωκε να γίνει το κέντρο ενός πληθυσμού πολύ μεγαλύτερου από το γηγενή και να συγκαταλέγεται μεταξύ αυτών της Ευρώπης; Ιδίως όταν αυτό έπραττε και η Οθωμανική Αυτοκρατορία την ίδια εποχή;

Στο σημείο αυτό πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι αμφισβητείται η οικονομική σημασία του πολλαπλασιασμού του αριθμού των τραπεζών,²³ όπως επίσης και των χιλιομέτρων των σιδηροδρομικών γραμμών. Ιδιαίτερα όσον αφορά στο σιδηρόδρομο η έρευνα είναι κατηγορηματική: ο υπερεκατονταπλασιασμός του δικτύου, από 9 χλμ. πριν από το 1880 σε 1008 χλμ. το 1898, είναι μια προσπάθεια βεβαιωμένη, που δεν συμβαδίζει ούτε με την ικανότητα δανεισμού της χώρας, ούτε με τη βιομηχανική της απογείωση, μια και, σύμφωνα με τον Λ. Παπαγιαννάκη:

σιδηροδρομική προσπάθεια και βιομηχανικό ξέσπασμα δεν θα συμπορευθούν: αντίθετα, μάλιστα, οι δυνατότητες κερδοσκοπίας που προσφέρουν ο όγκος των σιδηροδρομικών επενδύσεων και η βιασύνη του Τρικούπη προσανατολίζουν τα διαθέσιμα εσωτερικά και διεθνή κεφάλαια δυσμενώς για τη βιομηχανία.²⁴

Το δυτικό παράδειγμα της ανάπτυξης της βιομηχανίας και των μεταφορών εφαρμόζεται κατά το ήμισυ μόνο στην Ελλάδα και χάνει την αποτελεσματικότητά του· συμβάλλει δε αποφασιστικά στην πτώχευση του 1893.

Εκτός, όμως, από την αριθμητικά μετρήσιμη οικονομική διάσταση υπάρχει και η νοερή—ή φαντασιακή—η οποία είναι πολύ δύσκολο να αποτιμηθεί. Για το λόγο αυτό, και παρά τις αρνητικές οικονομικές συνέπειες, οι τράπεζες και ο νέος σιδηρόδρομος δημιουργούν την εντύπωση—ή, έστω, την ψευδαίσθηση—ότι η Αθήνα είναι πραγματική πρωτεύουσα. Ο τελευταίος, μάλιστα, ο οποίος θεωρείται συμβολή στην «πολιτική και οικονομική ενοποίηση της γεωργικής Ελλάδας»,²⁵ αποτελεί τη μεταφορά στο υλικό επίπεδο της ιδεολογίας που προτείνει η Μεγάλη Ιδέα στο φαντασιακό: η Αθήνα και ο Πειραιάς μετατρέπονται χάρις στο σιδηρόδρομο στο κέντρο—της Ελλάδας και μελλοντικά του ελληνισμού—κατασκευάζοντας αυτομάτως την εικόνα της υπαίθρου και της περιφέρειας. Μια προσπάθεια που επί πενήντα χρόνια αποτελεί αντικείμενο συζητήσεων μέσα σε δέκα σχεδόν ολοκληρώνεται και η δυνατότητα της υλικής μεταφοράς (των ανθρώπων και των πραγμάτων) αποκτά μεταφορικές διαστάσεις: πρώτα από όλα και πριν από όλα ο σιδηρόδρομος είναι σύμβολο ενοποίησης. Για το λόγο αυτό, άλλωστε, πρώτα συνδέεται το εσωτερικό της χώρας με την πρωτεύουσα και τελευταία κατασκευάζεται η σύνδεση της χώρας με το εξωτερικό (το 1909 τελειώνει το κομμάτι από τη Λάρισα έως τα σύνορα που συνδέει την Ελλάδα και την Οθωμανική Αυτοκρατορία). Στην προσπάθεια της κατασκευής της εικόνας της πρωτεύουσας, εξάλλου, παίζει το ρόλο της και η μανία των μετοχών, η οποία ξεκινάει με τα μεταλλεία του Λαυρίου το 1873 και δημιουργεί προς στιγμήν την εντύπωση ότι το κεφάλαιο έχει μαγικές ιδιότητες και ότι ο πλουτισμός εντάσσεται στη λογική της ανάπτυξης.²⁶ Για ένα τουλάχιστον χρονικό διάστημα οι ενέργειες εκείνες, οι οποίες συμβολικά παραπέμπουν στην πρόοδο, όπως αυτή έχει προσδιοριστεί από το δυτικό μοντέλο, υιοθετούνται αναγκαστικά, μια και η ιδεολογική σκοπιμότητα επικρατεί της οικονομικής.

Στον αιώνα της ακμής του καπιταλισμού η συσσώρευση του κεφαλαίου αποτελεί το ζητούμενο και για τις χώρες που δεν έχουν την υποδομή που απαιτείται για τη διαδικασία της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Η Ελλάδα, η οποία επιθυμεί να γίνει το κέντρο του ελληνισμού, θέλει να συγκεντρώσει τμήμα τουλάχιστον από τις οικονομικές δραστηριότητες που μέχρι τότε ασκούνταν εκτός αυτής από τον οικονομικά ισχυρό ελληνισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της Διασποράς. Στόχος, λοιπόν, γίνονται οι ομογενείς τραπεζίτες και έμποροι της Κωνσταντινούπολης, των παραλίων του Ευξείνου Πόντου και της ευρωπαϊκής διασποράς. Η άσκηση κάποιων εργασιών τους εντός των ελληνικών συνόρων και η ενδεχόμενη προσέλευσή τους στην Αθήνα—και δεν γίνεται φυσικά λόγος για άλλη πόλη—έστω και αν δεν έχουν εκεί την πρώτη τους κατοικία, απασχολεί κυρίως τα ανάκτορα, αλλά και ορισμένους πολιτικούς, από τα τέλη της δεκαετίας του 1860. Όπως αναφέρει ο Γ. Δερτιλής²⁷ η δεκαετία του 1870 σηματοδοτείται από τη διείσδυση των ομογενών κεφαλαιούχων στον ελλαδικό χώρο και η επιχειρηματική τους νοοτροπία λειτουργεί καταλυτικά και στο

επίπεδο των πολιτικών σχηματισμών: ο Δεληγεώργης οπωσδήποτε, αλλά εν μέρει και ο Τρικούπης, συνδιαλέγονται και συνεργάζονται με αυτούς. Άλλωστε η φράση του Γεωργίου Α΄, ότι στην Αθήνα βρίσκονται «πάνω από είκοσι εκατομμυριούχοι»,²⁸ αν δεν περιγράφει την πραγματικότητα, χαρακτηρίζει πάντως το επίπεδο των σχετικών προσδοκιών.

Το κρίσιμο ερώτημα, όσον αφορά στην προσέγγισή μου, δεν είναι να προσδιοριστεί επακριβώς η έκταση της εμπλοκής των ομογενών στην ελλαδική οικονομική προσπάθεια, κάτι που μπορεί να γίνει – και έχει γίνει – με τη συστηματική ανάλυση των οικονομικών στοιχείων που έχουν διασωθεί,²⁹ αλλά να καταγραφεί η προσδοκία της εμπλοκής τους, ανεξαρτήτως από το αν εντέλει αυτή πραγματοποιείται. Κατά συνέπεια, το συμπέρασμα της μελέτης του Χάρη Εξεροτσόγλου ότι παρά την αρχικά θετική ανταπόκριση των δύο τραπεζιτών «η εμπλοκή του καταστήματος “Ζαρίφης Ζαφειρόπουλος” σε επενδύσεις στην Ελλάδα στη δεκαετία του 1870 ήταν περιορισμένη»³⁰ δείχνει μεν ότι το τραπεζικό αυτό κατάστημα – από τα πιο σημαντικά της Πόλης – δεν μετέβαλε ουσιαστικά τα οικονομικά μεγέθη του ελεύθερου κράτους, δείχνει όμως και ότι από την πλευρά της Ελλάδας υπήρχε η προσδοκία της ομογενειακής παρέμβασης, ενώ οι ομογενείς δεν την απέκλειαν. Παρά το γεγονός ότι ο τραπεζίτης της Κωνσταντινούπολης Ανδρέας Συγγρός δεν αποτελεί τυπικό παράδειγμα ομογενούς στην απόφασή του, ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1860, να εγκατασταθεί στην Αθήνα – απόφαση που πραγματώνει το 1872,³¹ αφού έχει προηγουμένως συστήσει την Τράπεζα Κωνσταντινουπόλεως για να διαμεσολαβεί μέσω αυτής μεταξύ της ομογένειας και του ελληνικού κράτους και να οργανώνει τις παρεμβάσεις του στην Ελλάδα – η πράξη του αποδεικνύει ότι η φαντασίωση της λεγομένης «καθόδου των ομογενών» είχε ερείσματα και στην πραγματικότητα.³² Ο Συγγρός δεν ήταν του ίδιου οικονομικού βεληνεκούς με τους ισχυρούς Ζαρίφη, Ζαφειρόπουλο, Στεφάνοβικ-Σκυλίτση, Ζωγράφο, Κιοτσέογλου κτλ, όμως αυτό αφορά κυρίως στην οικονομική ιστορία της Πόλης. Στην Αθήνα, η εγκατάστασή του στο μέγαρο που έχτισε στη σημερινή λεωφόρο Βασιλίσσης Σοφίας, απέναντι από τα Ανάκτορα, οι σχέσεις του με τη Βασιλεία και με σειρά πρωθυπουργών, πολιτικών και επιχειρηματιών, κι η ανάμειξή του για μια εικοσιπενταετία σε παντός είδους επιχειρήσεις (στις οποίες συγκαταλέγονταν πολλές με ιδιαίτερα συμβολική σημασία, όπως τα μεταλλεία του Λαυρίου, η ίδρυση δύο τραπεζών, η διάνοιξη της διώρυγας της Κορίνθου, η χρηματοδότηση της κατασκευής σιδηροδρομικών γραμμών και η αγορά τσιφλικιών), δημιούργησε μια πολύ συγκεκριμένη εικόνα για το πρόσωπό του, ως του επικεφαλής της «καθόδου των ομογενών», οι οποίοι υποτίθεται ότι θα έπαιρναν στα χέρια τους την οικονομική ζωή και θα διαχειριζόνταν την ανάπτυξη της χώρας.

II. Οι έξω Έλληνες αποτελούνται από τους Έλληνες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (Έλληνες «της δούλης Ελλάδος» ή «τουρκομερίτες»)³³ και τους Έλληνες της Διασποράς. Οι πρώτοι λειτουργούν στο πλαίσιο των οθωμανικών μιλιέτ, χρησιμοποιώντας προς όφελός τους τόσο τις μεταρρυθμίσεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα όσο και την ύπαρξη

του Βασιλείου της Ελλάδος ως μιας—μικρής έστω—δύναμης που παρέχει διπλωματική κάλυψη και προστασία και υποστηρίζει το προνομιακό καθεστώς των διομολογήσεων για την εκδίκαση των εμπορικών διαφορών.³⁴ Οι Έλληνες της Διασποράς κινούνται σε διαφορετικές συνθήκες, ανάλογα με τις χώρες στις οποίες βρίσκονται: Αγγλία (Λονδίνο), Ρωσία (Μαύρη Θάλασσα), Κεντρική Ευρώπη (Βιέννη), Αίγυπτο κτλ. Για αυτούς αφενός είναι ανοιχτή η προοπτική της αφομοίωσής τους στις χώρες όπου βρίσκονται και αφετέρου προβληματίζονται ως προς το ενδεχόμενο μετάβασής τους στην Ελλάδα.³⁵

Η οικονομικά ισχυρότερη μονάδα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη και αποτελείτο από τους τραπεζίτες, πολλοί από τους οποίους είχαν διασυνδέσεις με το εμπόριο: οι μεγάλοι τραπεζίτες της Πόλης στην δεκαετία του 1870 ήταν, όπως έχουμε αναφέρει, οι Ζαρίφης, Ζαφειρόπουλος, Στεφάνοβικ-Σκυλίτσης, Ζωγράφος, Κιοτσέογλου· οι μικρότερης εμβέλειας ήταν οι Συγγρός, Κλάδος, Καμάρας, Ευγενίδης, Ιλιάσκος κ.ά.³⁶ Αυτοί δανειζόνταν ή διαμεσολαβούσαν για το δανεισμό ευρωπαϊκών κεφαλαίων, ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1850, προκειμένου να χρηματοδοτηθεί το αυτοκρατορικό θησαυροφυλάκιο. Μαζί με τους εβραίους, αρμένιους και λεβαντίνους τραπεζίτες, διαμεσολαβούσαν και διοχέτευαν τα κεφάλαια της Δύσης στα οθωμανικά χρεώγραφα, που είχαν μεν υψηλότερους κινδύνους, αλλά και πολύ υψηλότερα περιθώρια κέρδους (κυρίως λόγω των χαμηλών τιμών έκδοσης). Οι τραπεζίτες, βέβαια, είναι η κορυφή του παγόβουνου στον ελληνικό πληθυσμό της Πόλης, που από τους 80.000 στις αρχές του 19ου αιώνα προσεγγίζει τους 300.000 κατοίκους στο τέλος του.³⁷ Εκτός από την Κωνσταντινούπολη, όμως, και σε άλλες πόλεις της Μικράς Ασίας μετά το τέλος της Επανάστασης του 1821 και την αναταραχή που προκάλεσε παρατηρείται μεγάλη αύξηση του πληθυσμού: η Σμύρνη τριπλασιάζει τον ελληνικό πληθυσμό της από 40.000 μετά την Επανάσταση σε 120.000 στα τέλη του 19ου αιώνα, το Αϊβαλί, αποκλειστικά ελληνική πόλη, καταστρέφεται το 1821 και ξανακτιάζεται μετά το 1830 για να φτάσει τους 40.000 κατοίκους, σχεδόν στο σύνολό τους Έλληνες. Η Φώκαια, η Πέργαμος αναπτύσσονται επίσης· και στο βορρά η Τραπεζούς, η Σαμψούς είναι πόλεις των οποίων ο ελληνικός πληθυσμός αυξάνεται σημαντικά μετά το 1830.³⁸ Αντίστοιχες αυξήσεις του ελληνικού στοιχείου με αυτές των πόλεων της Μικράς Ασίας συναντούμε και στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες (Γαλάτσι, Βουκουρέστι), παρά την κατάρρευση του καθεστώτος των φαναριωτών, και στις παρευξείνιες πόλεις της Ρωσίας (Οδησσός, Ροστόφ, Χερσώνα). Αύξηση επίσης μεγάλη παρουσιάζει το ελληνικό στοιχείο και στην Αίγυπτο,³⁹ που ξεπερνάει τα 100.000 μέλη στο τέλος του 19ου αιώνα.

III. Από τα μέσα περίπου του 19ου αιώνα διαπιστώνουμε, λοιπόν, ότι αναπτύσσονται οικονομικά, εκ παραλλήλου, οι μέσα και οι έξω Έλληνες. Οπωσδήποτε η ανάπτυξη οφείλεται στην παγκόσμια οικονομική συγκυρία, οφείλεται, όμως, και στη δυναμική που δημιούργησε η ταυτόχρονη εξέλιξη των ελληνικών κοινοτήτων εντός και εκτός Ελλάδας· στην πρώτη περίπτωση η δυναμική της ανάπτυξης οφείλεται στην ανεξαρτησία και στην κρατική προστασία και καθοδή-

γηση, η οποία δεν ήταν αμελητέα: στη δεύτερη περίπτωση οφείλεται στη μεγαλύτερη κινητικότητα του πληθυσμού που παρατηρείται μεταξύ της ανεξάρτητης Ελλάδας, της υπόδουλης και της Διασποράς⁴⁰ και στην επικράτηση της λογικής του ελληνικού δικτύου, της απασχόλησης δηλαδή Ελλήνων συγγενών, γνωστών και συμπατριωτών.⁴¹ Οι μεταρρυθμίσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και η ύπαρξη του ανεξάρτητου κράτους, που παρέχει ηθική και πρακτική (διπλωματική) στήριξη, δημιούργησαν συνθήκες οι οποίες εδραίωσαν τη θέση των Ελλήνων και αύξησαν την επιρροή τους. Θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι η συνύπαρξη, η σύμπραξη και ο ανταγωνισμός μεταξύ του *μέσα* και του *έξω* ελληνισμού είχε ως αποτέλεσμα τη δυναμικότερη ανάπτυξη του σε μια συγκεκριμένη συγκυρία.

Η παρακμή του εμπορίου και οι διαμεσολαβητές της διασποράς: ο τραπεζίτης και ο λόγιος

Ι. Η εικόνα της σχέσης ανάμεσα στους *μέσα* και στους *έξω* Έλληνες πρέπει να συμπληρωθεί με δύο σημαντικές και αλληλένδετες μεταβολές που παρατηρούνται κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1860. Αυτές έχουν ιδιαίτερη σημασία στον τρόπο που αρθρώνονταν οι οικονομικές γενικότερα – και οι εμπορικές ειδικότερα – σχέσεις ανάμεσα στους Έλληνες της Διασποράς, της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της Ελλάδας, σχέσεις που αντανακλώνται στα κείμενα που εξετάζω.

Η πρώτη αφορά στο παραδοσιακό εμπόριο, που αποτελούσε την κύρια δραστηριότητά τους από τα τέλη των Ναπολεοντείων πολέμων μέχρι τις αρχές του εικοστού αιώνα, το οποίο διαφοροποιήθηκε αισθητά στη δεκαετία του 1860. Συγκεκριμένα, οι επιπτώσεις του πολέμου της Κριμαίας (1853-56) στις συνθήκες εμπορίας στις περιοχές της Μαύρης Θάλασσας, η τεχνολογική επανάσταση (ατμός και τηλεγράφος) και η διαφοροποίηση στις επενδυτικές προτεραιότητες των εμπόρων της Μεσογείου, οδήγησαν στη συρρίκνωση του επιχειρηματικού δικτύου, δηλαδή των εμπορικών καταστημάτων, των Ελλήνων της Διασποράς μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1860. Η σχετική παρακμή των εμπορικών καταστημάτων του Λονδίνου, που ήταν το επιχειρησιακό κέντρο των Ελλήνων που ασκούσαν τις δραστηριότητές τους στη Μεσόγειο και τη Μαύρη Θάλασσα,⁴² τα οποία είχαν μεν ως βάση το εμπόριο, αλλά συνδύαζαν με αυτό τον εφοπλισμό και τις τραπεζικές εργασίες, οδήγησε στη μετατροπή τους είτε σε αμιγώς εφοπλιστικά (στο Λονδίνο) είτε σε αμιγώς τραπεζικά καταστήματα (στην Κωνσταντινούπολη) και ανάγκασε τους μέχρι τότε ασχολούμενους με το «γενικόν εμπόριον» είτε να επιλέξουν ένα συγκεκριμένο πεδίο οικονομικής δραστηριότητας, ή διαφορετικά να αποσυρθούν από την ενεργό δράση, να μετοικήσουν ή και να πτωχεύσουν.⁴³ Οι μεταβολές ήταν ιδιαίτερα σημαντικές και στις δομές της εμπορίας και στα πρόσωπα, έτσι ώστε να διακρίνουν οι μελετητές ανάμεσα στη «χιώτικη» φάση, από τα 1830 έως τα 1860, και την «ιόνιο» φάση, από τα 1870 έως τον εικοστό αιώνα.⁴⁴ Ας σημειωθεί, όμως, ότι η ελληνική εμπορική κοινότητα χαρακτηριζόταν τελικά από μεγάλη ευελιξία και ότι οι

προσαρμογές έγιναν γρήγορα: οι Έλληνες έμποροι άλλαξαν τόπο κατοικίας και μετατράπηκαν σε τραπεζίτες, εφοπλιστές ή, στη χειρότερη περίπτωση, σε εισοδηματίες.

Η δεύτερη μεταβολή, άμεσα συναρτώμενη από την πρώτη, αφορά στις συνθήκες εμπορίας που επικρατούσαν στο Αιγαίο Πέλαγος και στον ελλαδικό χώρο ειδικότερα. Ανέφερα προηγουμένως ότι ο Πειραιάς ανταγωνίζεται δυναμικά την Ερμούπολη και εντέλει επικρατεί· αυτό συμβαίνει κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1860, αν και μέχρι το τέλος του 19ου αιώνα η Ερμούπολη εξακολουθεί να έχει σημαντική κίνηση.⁴⁵ Η εμπορική παρακμή της Ερμούπολης οφείλεται κυρίως στις μεταβολές του εμπορίου στο Αιγαίο και το σταδιακό διαχωρισμό των εμπορικών δομών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από αυτές της Ελλάδας (το Αιγαίο, που ένωσε τον ελλαδικό και τον μικρασιατικό χώρο, αρχίζει να μεταβάλλεται σε σύνορο).⁴⁶ Οι επιπτώσεις του πολέμου στην Κριμαία στις συνθήκες εμπορίας των περιοχών της Μαύρης Θάλασσας, η επανάσταση του ατμού και ο εκσυγχρονισμός τόσο της Ελλάδας όσο και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας συμβάλλουν στην παρακμή της Ερμούπολης ως διαμετακομιστικού κέντρου των περιοχών που περιλαμβάνουν το Αιγαίο και στον επαναπροσδιορισμό του ρόλου των χίων εμπορών που κυριάρχησαν στη Μεσόγειο για τριάντα περίπου χρόνια. Τις δύο αυτές μεταβολές και το νέο ρόλο που προσοικονομούνται για τον ελλαδικό χώρο θα εξετάσω τώρα σε σχέση με τα όσα γράφουν δύο έμποροι που προσαρμόστηκαν ιδιοφυώς στις νέες συνθήκες, ο Ανδρέας Συγγρός και ο Δημήτριος Βικέλας.

II. Τα *Απομνημονεύματα* του Ανδρέα Συγγρού⁴⁷ και *Η Ζωή μου* του Δημητρίου Βικέλα,⁴⁸ κείμενα που αναφέρονται σε αυτήν την περίοδο και περιγράφουν την άσκηση και την εγκατάλειψη των εμπορικών δραστηριοτήτων των αφηγητών (και συγγραφέων) τους θα μας απασχολήσουν ως προς την εικόνα που παρουσιάζουν σχετικά με την ομογένεια στην Τουρκία, τη Διασπορά και την Ελλάδα. Αν οι δυο αυτοβιογραφίες, μάλιστα, συνδυαστούν με τη «Μελέτη επί της Σημερινής Θέσεως του Ελληνισμού» (1877) του πρώτου και το ανέκδοτο μέχρι πρόσφατα «Ο Πόλεμος του 1897» του δεύτερου,⁴⁹ καλύπτουν με αναμνήσεις από πρώτο χέρι την περίοδο από το 1840 τουλάχιστον μέχρι το 1898, παρά τα μεγάλα κενά, μεγαλύτερα του Βικέλα (1863-1896), μικρότερα του Συγγρού (1873-1892), που αφορούν μάλιστα περιόδους έντονης δράσης τους. Σε ένα σύνολο 1500 περίπου σελίδων μπορούμε να παρακολουθήσουμε την εικόνα της εποχής και τη σταδιακή εξέλιξη των απόψεών τους σε ένα διάστημα μεγαλύτερο του μισού αιώνα.

Τα κείμενα αυτά μιλούν για δύο εμπόρους, που συγκαταλέγονται στους έξω Έλληνες. Και οι δύο αποφασίζουν, ο πρώτος στα τέλη της δεκαετίας του 1860 και ο δεύτερος στα μέσα της δεκαετίας του 1870, να κλείσουν τα εμπορικά τους καταστήματα και να αλλάξουν επάγγελμα: ο Συγγρός γίνεται αποκλειστικά τραπεζίτης, ο Βικέλας λόγιος. Και οι δύο συνδυάζουν την απόφασή τους να σταματήσουν το εμπορεύεσθαι με μια άλλη μεγάλη απόφαση, να μεταπηδήσουν από την κατηγορία των *εκτός* στην κατηγορία των *εντός* Ελλήνων. Και οι

δύο έχουν τις ρίζες τους στη δούλη Ελλάδα, και οι δύο περνούν κάποια από τα παιδικά τους χρόνια στην ακμάζουσα τότε εμπορική Ερμούπολη της Σύρου· επίσης και οι δύο είναι κοσμοπολίτες – ο Βικέλας έχει αρχικά έδρα το Λονδίνο, στη συνέχεια το Παρίσι, ο Συγγρός την Κωνσταντινούπολη, ταξιδεύουν όμως πολύ – και οι δύο αποφασίζουν να εγκατασταθούν στην Αθήνα και να αναμειχθούν ενεργά στα πράγματα του ελεύθερου κράτους. Έχουν στενές σχέσεις με τα Ανάκτορα και συμβάλλουν στη χρηματοπιστωτική και πολιτισμική ζωή της Ελλάδας: ο Συγγρός ιδρύει δύο τράπεζες και συμμετέχει, όπως αναφέραμε, σε πολλές και μεγάλες επιχειρήσεις της εποχής,⁵⁰ ο Βικέλας συμβάλλει στις διεργασίες και επιτυγχάνει τη διοργάνωση των πρώτων Ολυμπιακών Αγώνων στην Αθήνα (1896), συστήνει τον «Σύλλογον προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων», ενώ και οι δύο, ανάλογα με τα οικονομικά τους, χρηματοδοτούν ευαγή ιδρύματα.⁵¹

Δύο ζητήματα έχουν ιδιαίτερο βάρος στις αφηγήσεις του Συγγρού και του Βικέλα και συναρτώνται με τη διάκριση του *μέσα* και του *έξω* ελληνισμού που έχω αναπτύξει. Συγκεκριμένα, το πρώτο αφορά στην απόφαση εγκατάλειψης από τους δύο αυτοβιογραφούμενους μιας ιδιότητας ιστορικά (ήδη από τον 18ο αιώνα) καταξιωμένης στον εκτός της Ελλάδας ελληνισμό, αυτής του εμπόρου, του διαμεσολαβητή δηλαδή στο επίπεδο των υλικών αγαθών. Αυτό συμβαίνει ακριβώς την στιγμή που μεταβάλλονται οι διεθνείς συνθήκες εμπορίας και συνδυάζεται με την απόφαση της μετάβασής τους στην ελεύθερη Ελλάδα για να διαμεσολαβήσουν μεταξύ των *μέσα* και των *έξω*: ο μεν Συγγρός χρηματοπιστωτικά (τράπεζες, χρηματοδοτήσεις), ο δε Βικέλας πολιτισμικά (εκδόσεις, αθλητισμός). Μεταβάλλονται, κατά συνέπεια, και οι δύο από διαμεσολαβητές των υλικών αγαθών σε διαμεσολαβητές των άυλων, όπως αρμόζει στην εποχή της επικράτησης της λογικής του καπιταλισμού, και μετατοπίζουν το κέντρο βάρους των δραστηριοτήτων τους από *έξω* προς τα *μέσα*, όπως αρμόζει στην εποχή της επικράτησης της ιδεολογίας του εθνικισμού στην Ευρώπη.⁵² Το δεύτερο ζήτημα αφορά στον τρόπο με τον οποίο αφηγούνται το πώς έδρασαν και το πώς αντιμετώπισαν τρεις διαφορετικές δεκαετίες, στις οποίες σημειώθηκαν τρεις διαφορετικές πολεμικές συρράξεις: τη δεκαετία του 1850 (Κριμαϊκός πόλεμος), τη δεκαετία του 1870 (Ρωσοτουρκικός πόλεμος) και τη δεκαετία του 1890 (Ελληνοτουρκικός πόλεμος). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει το πώς προσδιορίζουν την εθνική τους ταυτότητα, διαφοροποιούμενοι ως προς τους *άλλους Έλληνες* – πρώτα τους *εντός* και μετά τους *εκτός* – μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται, ως προς τους *άλλους Ευρωπαίους*, τους οποίους συστηματικά συναναστρέφονται, και ως προς τους *άλλους Οθωμανούς*, με τους οποίους συστηματικά συναλλάσσονται. Διότι Συγγρός και Βικέλας τονίζουν στην αφήγησή τους την ιδιότητα να ανήκουν ταυτόχρονα σε πολλές κατηγορίες πολιτών.

Το πρώτο λοιπόν ζήτημα που μας ενδιαφέρει είναι η εγκατάλειψη της εμπορικής ιδιότητας. Και οι δύο αυτοβιογραφούμενοι άρχισαν νωρίς να εμπορεύονται και μάλιστα μακριά από τις οικογένειές τους: ο Συγγρός, μόλις δεκαπενταετής, το 1845 στην Πόλη, ενώ οι δικοί του είχαν μείνει στη Σύρο· ο Βικέλας δεκαεπταετής το 1852 στο Λονδίνο, ενώ η οικογένειά του είχε μείνει στην

Πόλη. Ασκούν συστηματικά το εμπόριο περί το τέταρτο του αιώνας ο καθένας: ο Συγγρός οπωσδήποτε έως το 1868, όταν άρχισε τις εργασίες του το τραπεζικό κατάστημα «Συγγρός, Κορωνιός και Σ^{ια}» (B 170), ο δε Βικέλας έως το 1876, όταν διαλύθηκε η εμπορική εταιρία στην οποία συμμετείχε (Z 326). Και οι δύο συνδυάζουν την απόφασή τους να εγκαταλείψουν το εμπόριο με την απόφαση να εγκατασταθούν στην Αθήνα, αν και η εφαρμογή της καθυστερεί: ο Συγγρός εν τέλει εγκαθίσταται μετά από τέσσερα χρόνια, το 1872 (Γ 18), ο Βικέλας όμως χρειάζεται κοντά είκοσι, μέχρι το 1895.

Τις πιο ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις για τα αίτια αυτής της επαγγελματικής μεταστροφής τις κάνει ο Συγγρός, συζητώντας τα προβλήματα του εμπορίου στη Μεσόγειο και τη Μαύρη Θάλασσα (A 345-357) σε συνδυασμό με τις ανάγκες της Τουρκίας σε κεφάλαια και αναλύοντας τους λόγους της παρακμής των «υπέρ τους πενήκοντα» (Βικέλας, Z 327) μεγάλων εμπορικών οίκων του Λονδίνου (B 266-273).⁵³ Η εξέλιξη της τεχνολογίας στις μεταφορές (ατμόπλοια, σιδηρόδρομοι) επιτρέπει στους βιομήχανους της Δύσης να πωλούν τα εμπορεύματά τους και να αγοράζουν τα εγχώρια προϊόντα στην Ανατολή με παραγγελιοδόχους και χωρίς να χρειάζονται τη διαμεσολάβηση ενός δικτύου ενδιάμεσων εμπόρων (A 349-352 και B 268-270): και το ρόλο των ενδιάμεσων έπαιζαν τα ελληνικά (κυρίως χιώτικα) εμπορικά καταστήματα που είχαν έδρα το Λονδίνο και υποκαταστήματα σε όλη τη Μεσόγειο. Αφού δεν χρειάζονται διαμεσολαβητές για τα εμπορεύματα, ποιος μπορεί να είναι ο ρόλος του δικτύου των ομογενών, αναρωτιέται ο Συγγρός; Πρώτον καθαρά διαμεσολαβητικός, αλλά πλέον στο επίπεδο των κεφαλαίων και όχι των αγαθών, ρόλο που επιλέγει για τον εαυτό του: δεύτερον εμπορικός, αν έχουν τεράστια κεφάλαια, όπως οι αδελφοί Ράλλη, και οργανώσουν ένα διεθνές δίκτυο που να περιλαμβάνει τις Ινδίες, την Αμερική και την Κίνα, ή αν δεν έχουν, εφόσον μεταβούν στους τόπους παραγωγής και να εργασθούν εκεί: τρίτον, ναυτιλιακός, στην ανερχόμενη ατμοπλοία: και τέταρτον, κάτι που ο ίδιος δεν προκρίνει, αλλά πράττει ο Βικέλας, να ζουν με τα συσσωρευμένα κέρδη, ως εισοδηματίες (B 270-273). Σε κάθε περίπτωση (οι αδελφοί Ράλλη αποτελούν λόγω οικονομικής ισχύος εξαίρεση) το Λονδίνο δεν ενδείκνυται ως τόπος εργασίων.

Η άποψη του Βικέλα, που διατυπώνεται αργότερα, δε διαφέρει: και αυτός αποδίδει την παρακμή των εμπορικών καταστημάτων στις τεχνολογικές μεταβολές: προσθέτει, όμως, και το ρόλο που έπαιξαν οι τράπεζες στην εξάπλωση του δανεισμού, πράγμα που είχε ως συνέπεια να αυξηθεί ο κύκλος των συναλλαγών και ο ανταγωνισμός. Επειδή βλέπει τις εξελίξεις «από μέσα», ως μέλος της παροικίας, εκείνο που τον απασχολεί ιδιαίτερα είναι ο βαθμιαίος εξαγγελισμός της ελληνικής κοινότητας του Λονδίνου (Z 332-340): η μοίρα κάθε διασποράς.

Στις επισημάνσεις του Συγγρού και του Βικέλα για τους λόγους της παρακμής των εμπορικών καταστημάτων του Λονδίνου διαβλέπουμε να διαγράφεται και ο νέος ρόλος δύο πρώην εμπόρων: διαμεσολαβητικός, όπως ήταν η θητεία τους στο εμπόριο, στο χώρο όμως της διακίνησης των κεφαλαίων και των ιδεών ανάμεσα σε όσους βρίσκονταν *εκτός* και σε όσους ζούσαν *εντός* της

Ελλάδας. Κανείς από τους δυο τους δεν μπορούσε να συνεχίσει το εμπόριο — με έδρα την Πόλη ή το Λονδίνο· κανείς δεν είχε στα 1870 τα απαραίτητα μεγάλα κεφάλαια· και οι δύο ήταν συστηματικοί ταξιδιώτες, επιμελείς παρατηρητές των τεκταινομένων και επιθυμούσαν να παίζουν το ρόλο του ενδιάμεσου και του «fixer». Τέλος, και οι δύο διείδαν τι απουσίαζε από την ελλαδική δομή και τι περίσσευε στην ελληνική περιφέρεια: η Ελλάδα ήταν ο κατάλληλος τόπος για να επενδύσει ο ελληνοισμός της Ευρώπης και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας το πλεόνασμα των κεφαλαίων και των ιδεών του. Για να είναι ελκυστικός ο τόπος χρειαζόταν σταθερότητα και επιμονή: έχτισαν λοιπόν τα σπίτια τους απέναντι από τα Ανάκτορα — κρατώντας, βέβαια, στο εξωτερικό ο ένας μια τράπεζα κι ο άλλος ένα σπιτικό — οργάνωσαν τη ζωή τους στην Αθήνα και παρακολουθούσαν τις εξελίξεις. Δεν ήταν οι μόνοι που έπραξαν κάτι τέτοιο, αλλά οι μόνοι που το έγραψαν. Αν ο πόλεμος του 1897 δεν ανέκοπτε βίαια τις εξελίξεις, ο αναγνώστης του έργου τους θα αποκτούσε μια ολοκληρωμένη εικόνα της μεταβολής της λειτουργίας της διαμεσολάβησης από το χώρο του εμπορίου στο χώρο του χρήματος και των ιδεών. Μετά το 1897, όμως, ήταν πια αργά και για τους δύο.

Το δεύτερο ζήτημα που μας ενδιαφέρει είναι η αφήγηση της δράσης των δύο αυτοβιογραφούμενων σε τρεις διαφορετικές δεκαετίες, κατά τις οποίες σημειώθηκαν τρεις πολεμικές συρράξεις, καθώς και η στάση τους στο ζήτημα της εθνικής τους ταυτότητας. Ας ξεκινήσουμε από το χρονολογικά πρώτο σημαντικό γεγονός, τον πόλεμο της Κριμαίας. Ο Συγγρός ήταν διευθυντής, μαζί με τον Ευστράτιο Βούρο, ρώσο υπήκοο, του ομώνυμου υπό ρωσική προστασία εμπορικού καταστήματος στην Κωνσταντινούπολη και ευλόγως υπέρ των Ρώσων κατά τη διάρκεια του πολέμου. Χαρακτηρίζει μάλιστα το σπίτι του και το θεατρίο του στο θέατρο «ρωσικόν εντευκτήριον» (Α 261), με την έννοια ότι φρόντιζε τους Ρώσους αξιωματικούς αιχμαλώτους του πολέμου που κρατούνταν στην Πόλη. Ο Συγγρός, όμως, είναι κατά τη μεταγενέστερη στιγμή της αφήγησης δριμύτατα αυτοκριτικός: ομιλεί περί λάθους, χαρακτηρίζει «απάνθρωπον» το πάθος των Γραικών κατά της Αγγλίας και της Γαλλίας, των συμμάχων της Τουρκίας, και τονίζει ότι η Ρωσία «δήθεν» πολεμούσε υπέρ της Ορθοδοξίας (Α 260-263). Στερνή γνώση, φυσικά, αλλά αδιαμφισβήτητη ιδίως μετά τον κριμαϊκό και το ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1877-78. Άποψη που εκφράζεται ακόμα κατηγορηματικότερα στη «Μελέτη επί της Σημερινής Θέσεως του Ελληνοισμού» (1877), όπου θεωρεί τον πανσλαβισμό κίνδυνο πολύ σοβαρότερο του τουρκικού και τον Σλάβο «κινδυνωδέστερον» του Τούρκου (Γ 263-265).

Και ο Βικέλας σχολιάζοντας τη στάση των Ελλήνων στο Λονδίνο στην ίδια περίοδο τοποθετείται εκ των υστέρων ιδιαίτερα επικριτικά ως προς τον κυρίαρχο φιλορωσισμό που χαρακτήριζε τους πάντες, έως και τον αγαπημένο του θείο Λέοντα Μελά (Ζ 289-300). Διακριτικά ειρωνεύεται τις προσπάθειες διαφωτισμού της αγγλικής κοινής γνώμης με την έκδοση της εβδομαδιαίας εφημερίδας *Eastern Star* και με τη διοργάνωση συλλαλητηρίου· διακριτικά ειρωνεύεται και τον ρήτορα της εκδήλωσης, των εκ Πατρών Ανδρέα Ρηγόπουλο, ο οποίος αγόρευσε αγγλιστί: «Κανείς δεν εγέλασε, μολονότι το ύφος και αι χει-

ρονομία και η προφορά του Έλληνας ηδύναντο να προκαλέσουν την ευθυμία του υπομονητικού ακροατηρίου» (Ζ 300). Ενδιαφέρον παρουσιάζει, όμως, το άρθρο που αναφέρει ότι ο ίδιος δημοσίευσε στην *Eastern Star*. Διηγείται και σχολιάζει από την οπτική της στιγμής της αφήγησης:

Ήτο επιστολή δήθεν Τούρκου εκθέτουσα το δυνατόν της μετά των Ελλήνων συμβιώσεως επί τη βάσει της απέναντι του νόμου ισοσότητος και ελευθερίας. Όνειρον, βεβαίως, αλλ' όνειρον μη απέχον πολύ της πολιτικής των Μεγάλων Δυνάμεων, ότε επέβαλον εις την Τουρκίαν τα Χάτια και τα Τανζιμάτια περί ισοπολιτείας (Ζ 298).⁵⁴

Βλέπουμε λοιπόν να σχηματίζεται ταυτοχρόνως μια άποψη συμμόρφωσης προς τις επιταγές των δυνάμεων της Δύσης, ενεργού φιλοδυτισμού και ελληνοθωμανισμού· άποψη εν πολλοίς ταυτόσημη με αυτήν του Συγγρού.

Για τον ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1877-78 δεν ομιλεί καμιά αυτοβιογραφία. Κατά τη διάρκειά του, όμως, και στην περίοδο που ακολουθεί ο Βικέλας γράφει το αφήγημα *Λουκής Λάρας*: η ιστορία που αφηγείται ο εύπορος ομογενής του Λονδίνου στη δεκαετία του 1870 αποτελεί το εγκώμιο του εμπόρου της διασποράς και τον ύμνο στην υπομονή και την παθητική αντίσταση. Με το κείμενο αυτό, που δημοσιεύεται το 1879 και στα ελληνικά και στα γαλλικά, ο Βικέλας επιδιώκει αφενός να συγκινήσει το ευρωπαϊκό κοινό με το πρόσφορο θέμα της Καταστροφής της Χίου και αφετέρου να παρουσιάσει στο ελληνικό κοινό μια θετική εικόνα του έξω Έλληνα.⁵⁵ Ο Συγγρός, στην ίδια περίοδο, συντάσσει και εκδίδει ανωνύμως, ως παράρτημα του περιοδικού *Εστία*, τη «Μελέτη επί της Σημερινής Θέσεως του Ελληνισμού» (1877), στην οποία ανησυχεί κυρίως για τις επιπτώσεις του πανσλαβισμού. Ο Συγγρός ζει τότε στην Αθήνα· όμως, στο συνοδευτικό σημείωμα, το οποίο προτάσσεται της μελέτης, τονίζεται ότι προέρχεται από ομογενή που ζει «εν τη αλλοδαπή»· έξαλλου, η μελέτη φέρει στο τέλος την ένδειξη «Μασσαλία, 12 Αυγούστου 1877». Γιατί προτιμάται να δηλωθεί μια ταυτότητα ομογενούς της ευρωπαϊκής διασποράς και όχι της Κωνσταντινούπολης, απ' όπου προερχόταν, ή του εγκατεστημένου στην Αθήνα, όπως όντως συνέβαινε εκείνη την εποχή με το Συγγρό; Διότι υποστηρίζει στη μελέτη αυτή θέσεις που ενδέχεται να προκαλέσουν αντιδράσεις μεταξύ των Ελλήνων του Βασιλείου· δηλώνοντας, λοιπόν, διαμονή στην Ευρώπη έχει υπέρ αυτού το τεκμήριο της απόστασης από τα τεκταινόμενα. Άλλωστε, λίγα χρόνια μετά τα γεγονότα του Λαυρίου, ο κάθε εκ Κωνσταντινουπόλεως ομογενής εξισούται με τον κερδοσκόπο· δεν έχει ακόμα κερδίσει τον τίτλο του ευεργέτη.⁵⁶

Ο Συγγρός, αφού τονίζει στην ανάλυσή του ότι «δέον να χωρίσωμεν τον Ελληνισμόν εις δούλον και ελεύθερον, και να εξετάσωμεν ειδικώς την θέσιν και το συμφέρον εκατέρου αυτών» (Γ 288), εντάσσει το ελληνικό κράτος «εν τη χορεία των Ευρωπαϊκών Κρατών» (Γ 289) και υπενθυμίζει τις υποχρεώσεις που έχει απέναντί τους (Γ 289-292), υπογραμμίζοντας ότι πολλά έχουν επιτευ-

χθεί τα 45 χρόνια που έχουν παρέλθει από την ανεξαρτησία και δεν δικαιολογείται η μεμφιμοιρία (Γ 293-296). Στη συνέχεια ασχολείται με την κατάσταση του δούλου ελληνισμού και υποστηρίζει πρώτον ότι από το 1856 και εξής η κατάσταση των Χριστιανών στην Τουρκία έχει βελτιωθεί και ότι οι Έλληνες υλικώς ευημερούν (Γ 296-297) και δεύτερον ότι ενδέχεται να διαπιστώσει η ελεύθερη Ελλάδα ότι οι δούλοι αδελφοί μπορεί να μην θέλουν να διακινδυνεύσουν «το παν υπέρ της απελευθερώσεώς των» (Γ 298). Επίσης φρονεί ότι η Ελλάδα δεν μπορεί να εκβιάσει «δια των νέων θυσιών» (Γ 299) την κατάλυση της αρχής της ακεραιότητας της Τουρκίας. Είκοσι χρόνια μετά τον πόλεμο της Κριμαίας ο Συγγρός και ο Βικέλας, με τα κείμενά τους που έχουν τόπο αφήγησης τα εμπορικά κέντρα της Ευρώπης (Μασσαλία και Λονδίνο αντίστοιχα), ασπάζονται την άποψη που προκρίνει την υλική ευημερία έναντι του απελευθερωτικού αγώνα, τη συμμόρφωση προς τις επιταγές των δυνάμεων της Δύσης έναντι των πολεμικών «παρασκευών» και την αποδοχή του status quo στην περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου, προκειμένου να κερδίσει η Ελλάδα την εμπιστοσύνη των κυβερνήσεων των χωρών της Ευρώπης.

Η τρίτη σύρραξη, ήταν η πιο επώδυνη για την Ελλάδα· ας ξεκινήσουμε από τα όσα σημειώνει ο Βικέλας στο ανέκδοτο μέχρι πρόσφατα κείμενο «Ο Πόλεμος του 1897».⁵⁷ Αυτό που κυρίως ενδιαφέρει στο ημερολογιακής μορφής κείμενο για την κατάσταση, όπως διαμορφώνεται μετά την ήττα και την ταπείνωση της Ελλάδας, είναι πρώτον η μεταμέλεια του Βικέλα γιατί, ως μέλος της Εθνικής Εταιρείας, η οποία έσπρωχνε την Ελλάδα προς τον πόλεμο, δεσμεύτηκε από τη δράση της και δεν ύψωσε τη φωνή της σωφροσύνης (Π 299), ιδίως αφού προέβλεπε εξ αρχής «ως πιθανήν ήτταν έντιμον» (Π 279 και 296) και δεύτερον η προσήλωσή του στη Δυναστεία, τη «μόνη άγκυρα σωτηρίας» (Π 254) που εξασφαλίζει τις σχέσεις με τις Δυνάμεις και παρέχει τη δυνατότητα περιορισμού των συνεπειών της άφρονος περιπέτειας. Στο κείμενο αυτό ο Βικέλας που, ας σημειωθεί, μόλις την προηγούμενη χρονιά είχε πιστωθεί την επιτυχή τέλεση των πρώτων Ολυμπιακών Αγώνων στην Αθήνα και διατηρούσε στενές σχέσεις με τα Ανάκτορα,⁵⁸ παρακολουθεί και μεταφράζει πολλά από αυτά που γράφονταν στον αγγλικό τύπο και αφορούσαν στην εικόνα του ελληνικού και του τουρκικού στρατού στη Θεσσαλία (Π 303-320).

Η αμφιρροπία του Βικέλα ανάμεσα στον Ελλαδίτη, που έχει υπάρξει μέλος «πατριωτικής» εταιρείας και συμπαράσύρεται από τα κυρίαρχα ιδεολογήματα της εποχής και τα συνθήματα της στιγμής, και στον ομογενή Έλληνα του Λονδίνου και των Παρισίων, που γνωρίζει τα πράγματα και τους κανόνες του παιχνιδιού, καταδεικνύεται με σαφήνεια στο κείμενο «Ο Πόλεμος του 1897». Και αυτό γίνεται με τη διπλή απόσταση που υιοθετεί: αυτήν του επικριτικού ελλαδίτη αυτόπτη μάρτυρα, ο οποίος αποστασιοποιείται απολύτως από τον ελλαδικό τρόπο του πράττειν, όταν για παράδειγμα παρακολουθεί απηυδισμένος τον υπουργό των Ναυτικών να χάνει το χρόνο του κάνοντας δουλειά υπαξιωματικού (Π 264), και αυτήν του ομογενή παρατηρητή, ο οποίος από καθέδρας αποφαινεται ότι πλην της Θεσσαλίας η υπόλοιπη Ελλάδα «δεν υπέφερεν υλικώς εκ του πολέμου» (Π 344).

Το πιο πυκνό σε συνδηλώσεις περιστατικό σχετικά με τη διαφορετική οπτική των εντός και των εκτός Ελλήνων παρέχει η αφήγηση του Συγγρού για τις διαπραγματεύσεις δανειοδότησης που είχε στο Βερολίνο και το Παρίσι μετά την ήττα της Ελλάδας στον Ελληνοτουρκικό πόλεμο. Κατ' εντολήν της Κυβέρνησης Ράλλη (Γ 205 επ.) μεταβαίνει στο Βερολίνο – και στη συνέχεια με δική του πρωτοβουλία στο Παρίσι – για να διαπραγματευτεί ανεπισημως τη σύναψη δανείου, με το οποίο θα πληρώσει η Ελλάδα την πρώτη δόση των πολεμικών αποζημιώσεων στην Τουρκία, προκειμένου αυτή να εκκενώσει τις κατεχόμενες περιοχές της Θεσσαλίας. Το δάνειο είναι απολύτως απαραίτητο για την ευρισκόμενη σε οικονομικό αδιέξοδο Ελλάδα, η οποία είναι αποκλεισμένη από τις ευρωπαϊκές χρηματαγορές μετά την κήρυξη της πτώχευσης το 1893. Από την άποψη της ιδεολογίας και ως δείκτης του κλίματος που επικρατούσε ξεχωρίζει μια προσπάθεια του Συγγρού, η οποία αποβαίνει άκαρπη, αλλά έχει ένα εντυπωσιακά ενδιαφέρον σκεπτικό: προτείνει να πάρει η Ελλάδα προσωρινό δάνειο 1.000.000 λιρών από την εδρεύουσα στην Κωνσταντινούπολη Οθωμανική Τράπεζα (στο οποίο θα συμμετείχε με κεφάλαια ύψους 200.000 λιρών ο ίδιος, καθώς και τράπεζες της Αθήνας) για να πληρώσει με αυτό την πρώτη δόση των αποζημιώσεων στην Τουρκία. Η Οθωμανική Τράπεζα είχε κάθε λόγο να παράσχει το δάνειο στην Ελλάδα επειδή της έχει ζητήσει η Οθωμανική Κυβέρνηση να της προκαταβάλει 1.000.000 επί της ελληνικής αποζημίωσης (Γ 242-247). Αν απέβαινε επιτυχής η ενέργεια αυτή ένας συνδυασμός ευρωπαίων, Ελλαδιτών και ομογενών κεφαλαιούχων θα δανειοδοτούσαν εκ παραλλήλου την Ελληνική και την Οθωμανική Κυβέρνηση, την μια με τα χρήματα της άλλης, αποκομίζοντας το απαραίτητο τραπεζικό κέρδος: αδιαφορία για την εθνική ταυτότητα, υιοθέτηση της οπτικής της Δύσης ή μια ακόμη απόδειξη ότι το κεφάλαιο δεν γνωρίζει σύνορα;

Το επεισόδιο δεν είναι μεμονωμένο· εντάσσεται στην επιχειρηματική λογική του Συγγρού, ο οποίος αντιμετωπίζει ως συγκοινωνούντα δοχεία τους οικονομικούς χώρους της Αθήνας, της Κωνσταντινούπολης και των πρωτευουσών της Ευρώπης και τον εαυτό του ως τον ιδανικό διαμεσολαβητή. Η ιστορική προοπτική αυτού του επεισοδίου, εκτός από τις μελέτες της οικονομικής ιστορίας για τη χρηματαγορά της Πόλης,⁵⁹ παρέχεται και από την αφήγηση από τον ίδιο το Συγγρό ενός άλλου περιστατικού, που είχε συμβεί σαράντα χρόνια πριν (Α 222-231 και 263-264). Μόλις έχει αρχίσει ο πόλεμος της Κριμαίας (1854) και ο Συγγρός είναι, όπως είπαμε, διευθυντής μαζί με τον Ευστράτιο Βούρο, ρώσο υπήκοο, του ομώνυμου υπό ρωσική προστασία εμπορικού καταστήματος στην Κωνσταντινούπολη. Στην Ελλάδα γίνονται κινήσεις υπέρ της Ρωσίας και σε αντίποινα εκδίδεται εντολή από τις τουρκικές αρχές να αναχωρήσουν από την Πόλη οι Ρώσοι (που είναι υπήκοοι εμπόλεμης δύναμης) εντός 45 ημερών και οι Έλληνες (που η χώρα τους ενδέχεται να εμπλακεί στον πόλεμο) εντός 24 ωρών (Α 222). Ο Συγγρός, Έλληνας διευθυντής ρωσικού καταστήματος, βρίσκεται σε αναζήτηση άλλης προστασίας, άλλου διαβατηρίου, άλλης ιθαγένειας. Και ταξιδεύει: Αθήνα, Ερμούπολη, Σμύρνη και πίσω στην Πόλη, έχοντας πια στα χέρια του ένα ολλανδικό και ένα προσωρινό αμερικανικό

διαβατήριο. Θεωρεί το ολλανδικό διαβατήριο στο Γενικό Προξενείο της Ολλανδίας και εν συνεχεία το επικυρώνουν οι τουρκικές αρχές, παρά το γεγονός ότι είναι γνωστός ως Έλληνας υπήκοος: «εννοείται, ότι και η Τουρκική Αρχή ήτο φιλίως προς εμέ διατεθειμένη και ευκαιρίαν εζητεί να μοι φανή ευχάριστος», γράφει (Α 230). Εφεξής, στο σύστημα προστασίας των ξένων που ισχύει, γίνεται αντιπρόσωπος και της Ολλανδίας στα προξενικά δικαστήρια και στο οθωμανικό εμποροδικείο, ενώ ήδη ήταν της Ελλάδας (Α 263-264).

Έχει ήδη γίνει λόγος για τους στενούς δεσμούς των τραπεζιτών της Πόλης με τη διοίκηση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (και ορισμένων, όπως του Γεωργίου Ζαρίφη, με τον ίδιο το Σουλτάνο). Οι τραπεζίτες αυτοί είχαν κοινά συμφέροντα με τους Τούρκους, αλλά και με τους άλλους τραπεζίτες, εβραίους, αρμένιους και λεβαντίνους, παρά τον αναμεταξύ τους ανταγωνισμό. Ο Συγγρός πραγματοποιεί κοινούς οικονομικούς συνδυασμούς στην Κωνσταντινούπολη (Β 15-25), με την ίδια φυσικά ευκολία που τους πραγματοποιεί στο Παρίσι (Β 227-232) ή στο Λονδίνο (Β 258-265), ανεξάρτητα αν οι συμβαλλόμενοι είναι Έλληνες, Αυστριακοί, Αρμένιοι, Άγγλοι, Ιουδαίοι της Εσπερίας (Β 258) ή της Ανατολής, χριστιανοί ορθόδοξοι ή καθολικοί. Οι συνδυασμοί αποβαίνουν επιτυχείς επειδή έχει πάντοτε καλές σχέσεις με την οθωμανική διοίκηση. Χαρακτηριστικό δεν είναι μόνο το παράδειγμα της εποχής του Κριμαϊκού, που μόλις αναφέρθηκε, αλλά και ένα άλλο, πολύ αργότερα, το 1892, όταν ο Συγγρός, που βρίσκεται ήδη επί είκοσι χρόνια εγκατεστημένος στην Αθήνα, επισκέπτεται την Κωνσταντινούπολη. Εκεί, όπως γράφει, επέτυχε συνάντηση με το Σουλτάνο Αβδούλ Χαμίτ «όστις και εις ιδιαιτέραν μ' εδέχθη ακρόασιν και εις το παράσημον του Μετζητιέ πρώτης τάξεως με επροβίβασε» (Γ 133). Ιδιαίτερα ικανοποιημένος από την κατάσταση στην Τουρκία την χαρακτηρίζει με επίθετα όπως «ακμαίαν, ανθηράν», ικανοποιείται από τους χαιρετισμούς που δίνει ο Χαμίτ προς τον Τρικούπη και καταλήγει ως εξής: «Βλέπων τας προόδους της Τουρκίας μετά μελαγχολίας ανελογιζόμενη τα πράγματα της Ελλάδος, άτινα διαρκώς προέβλεπον μη ρόδινα» (Γ 136).⁶⁰

Ας σημειωθεί ότι ο Συγγρός αναφέρεται στην αφήγησή του στην οθωμανική διοίκηση με όρους παρόμοιους με αυτούς που αναφέρεται στην ελληνική. Βέβαια, σημαντικό τμήμα της, ιδίως το σχετιζόμενο με το υπουργείο των εξωτερικών, ήσαν χριστιανοί ελληνικής καταγωγής: παραδείγματα αποτελούν ο (Αλέξανδρος) Καραθεοδωρής Πασάς (ο Ευαγγέλης [Μπ]Βαλτατζής, ανταγωνιστής του Συγγρού στην Αθήνα, ήταν σύζυγος της αδελφής του, Ζωής) (Γ 44), υφυπουργός στο οθωμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, ηγεμόνας της Σάμου και γενικός διοικητής Κρήτης, ο Φωτιάδης μπέης, πρεσβευτής της Τουρκίας στην Αθήνα, ο Αδαμαντίδης, Γενικός Πρόξενος της Τουρκίας στην Αθήνα, (Β 46, 127), ο Δ. Μαυροκορδάτος, Πρόξενος της Τουρκίας στη Βαρκελώνη (Γ 184).

Στην αφήγηση του Συγγρού «εναρμόνιον αποτελούσιν κράμα» τα έθνη, τα θρησκευόμενα, οι κυβερνήσεις· αρκεί να συνδυάζονται επωφελώς και να εντάσσονται στην επιχειρηματική λογική. Βρισκόμαστε σε μια περίοδο, κατά την οποία το μεν κράτος είναι ανίσχυρος θεσμός (είτε πρόκειται για το Βασίλειο της Ελλάδος είτε για την Οθωμανική Αυτοκρατορία), τα δε άτομα που

διαθέτουν οικονομική δύναμη αισθάνονται πανίσχυρα: ζουν, επενδύουν, ταξιδεύουν, διασκεδάζουν, όπου θέλουν. Όταν κανείς αναλογισθεί ότι ο Συγγρός περιελάμβανε το 1896 στη διαθήκη του κληροδοτήματα υπέρ του Βασιλέως Γεωργίου, των βασιλοπαίδων και του πρώην πρωθυπουργού Χαριλάου Τρικούπη (Γ 310-316), έστω και αν τα ακύρωνε ως αυθάδη το 1897, αντιλαμβάνεται κανείς το αίσθημα της ισχύος του έναντι των θεσμών.

Η κατασκευή της αυτοβιογραφίας και η αναφορικότητα της μυθοπλασίας

I. Μέχρι τώρα οι αυτοβιογραφίες του Συγγρού και του Βικέλα αναγνώστηκαν στο επίπεδο των ιδεών και των νοοτροπιών με στόχο να διαμορφωθεί μια εικόνα για το πνεύμα της εποχής, στην οποία αναφέρονται, όπως βεβαίως αυτό αποτυπώνεται στους εκπροσώπους μιας κοινωνικής ομάδας με συγκεκριμένο ρόλο. Τώρα θα εξετάσω τη διάταξη των αυτοβιογραφιών και τον αυτοβιογραφικό λόγο ως είδος, για να αναλύσω τη σχέση που υπάρχει μεταξύ του εγώ της αφήγησης (discours) και του εγώ της ιστορίας (histoire), μεταξύ του εγώ του αφηγητή και του εγώ του χαρακτήρα.⁶¹ Δηλαδή θα παρακολουθήσω πώς θεματοποιείται το υποκείμενο που αφηγείται. Χρειάζεται να αναλυθεί η μορφή αυτών των αυτοβιογραφικών αφηγήσεων για να γίνει κατανοητή η σχέση του κάθε αφηγητή με τα αφηγούμενα. Γιατί το πού μοιάζουν ή διαφέρουν οι επιλογές τους συναρτάται άμεσα με το πώς ο καθένας τους αφηγείται τη ζωή του. Τέλος δε, για να σχολιάσω τη σχέση αυτοβιογραφίας και μυθοπλασίας χρησιμοποιώντας θεματικά συναφές υλικό, θα περιλάβω στη συζήτηση και ένα κείμενο πολύ πιο απλοϊκό ως προς τις ιδέες, το οποίο έχει καταγραφεί ως μυθοπλαστικό στη νεοελληνική γραμματεία: τον *Λουκή Λάρα* του Βικέλα. Η επιλογή αιτιολογείται από το ότι στο λογοτεχνικό κείμενο οι ιδεολογικές επιλογές του Βικέλα παρουσιάζονται μέσω του χαρακτήρα ενός εμπόρου και όχι ενός λογίου, όπως στο αυτοβιογραφικό κείμενό του, είναι δε πολύ πιο διαφανείς.

Η αυτοβιογραφία, όπως και αν ονομάζεται (*Εξομολογήσεις, Απομνημονεύματα, Η Ζωή μου*), δεν είναι αθώο είδος. Ίσως θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως το πιο ένοχο, μια και ο γράφων θεματοποιεί την εικόνα που έχει για τον εαυτό του, δηλαδή το ναρκισσισμό του, και την εικόνα που θέλει να έχουν για αυτόν, δηλαδή την υστεροφημία του. Και το κάνει πάντοτε εκ των υστέρων (κατά τον Φρόντ *nachtraeulich*, καθ' ημάς με *στερνή γνώση*), κατασκευάζοντας ένα παρελθόν με βάση τις αναμνήσεις του (γραπτές ή όχι), αλλά και τα κένα της μνήμης, τα οποία συμπληρώνονται από ύστερες εκλογικεύσεις και αιτιολογήσεις, από συσχετισμούς που θα αδυνατούσε να κάνει στη «βράση» της δράσης, μπορεί όμως να κάνει στην περίοδο της σκέψης και της συγγραφής. Για το λόγο αυτό αξίζει να αρχίσουμε από το πιο κατασκευασμένο τμήμα της αυτοβιογραφίας, στο οποίο η αφήγηση (discours) υπερέχει καθοριστικά της ιστορίας (histoire), το πλέον ύστερον ως προς τη συγγραφή, το οποίο πάντοτε προτάσσεται: τον πρόλογο.

Ο Δημήτριος Βικέλας (1835-1908) προτάσσει διαφορετικό «Προοίμιον» στο κάθε ένα από τα δύο μέρη (*Παιδικαί Αναμνήσεις, Νεανικοί Χρόνοι*) που α-

ποτελούν την αυτοβιογραφία του. Ο λόγος είναι ότι το πρώτο μέρος ολοκληρώνεται το 1898, προ του θανάτου της μητέρας του, ενώ το δεύτερο γράφεται στο διάστημα 1901-1907, μετά το θάνατό της· η μητέρα κι η γενιά της αποτελούν την κινητήρια δύναμη του λογίου που γράφει. Το πρώτο και καθαυτό «Προοίμιον» (Z 1-3) είναι αυτό στο οποίο ο συγγραφέας τοποθετείται έναντι του εαυτού του και του κοινού του· στο δεύτερο (Z 177-180) πενθεί για το θάνατο της μητέρας του και υπογραμμίζει την έλλειψή της. Επειδή μάλιστα το προοίμιο αυτό ακολουθεί την ενότητα των *Παιδικών Αναμνήσεων* μπορεί να αναγνωσθεί και ως επίλογος της περιόδου της παιδικής ηλικίας και της απόλυτης εξάρτησης από τη μητέρα. Δεν απουσιάζει, όμως, η μητέρα από το πρώτο· η υγιής επιβίωσή της αποτελεί λόγο να λησμονεί ο γράφων, ο οποίος δηλώνει ότι έχει υπερβεί «το εξηκοστόν της ηλικίας έτος», ότι γηράσκει. Το κύριο θέμα του πρώτου προοιμίου είναι ο ναρκισσισμός και η υστεροφημία του υποκειμένου που θα αφηγηθεί τη ζωή του: για αυτό δηλώνει ότι η αυτοβιογραφία θα εκδοθεί μόνο μετά θάνατον και ταυτόχρονα αναρωτιέται ποιον μπορεί να ενδιαφέρει. Ο πρόλογος αυτός πραγματικά προοικονομεί το βιβλίο, διότι παρουσιάζει ανάγλυφα τον εγκρατή και συντηρητικό Βικέλα, ο οποίος έχει απόλυτη συνείδηση της διά του λόγου κατασκευής της εικόνας του: θα διαβάσουμε στη συνέχεια τα προσεκτικά επεξεργασμένα τμήματα της ζωής του. Ο συγγραφέας δίνει μεγάλη έμφαση στα χαρακτηριστικά του συνετού λογίου, που αναστοχάζεται τις πράξεις του και τις συνέπειές τους. Το εγκώμιο του εμπόρου είχε δημοσιευτεί, άλλωστε, από τον ίδιο τον Βικέλα το 1878, υπό την «επωνυμία» *Λουκής Λάρας*. Το 1908 σειρά έχει το εγκώμιο του λογίου και η θεματοποίηση της διαφοράς μεταξύ των δύο «συντεχνιών», που δεν είναι άλλη από την περιγραφή ενός συγκεκριμένου τρόπου σκέψης. Συμπερασματικά, λοιπόν, στους προλόγους του Βικέλα διαπιστώνει κανείς δύο αλληλένδετους στόχους: πρώτον, ότι δίνει προτεραιότητα όχι τόσο στην εικόνα της εποχής, αλλά στον τρόπο της αφήγησής της, και δεύτερον ότι για τον εαυτό του προκρίνει την ιδιότητα του λογίου. Αυτός ο τρόπος αφήγησης επιτρέπει στον αναγνώστη να συμμετάσχει ενεργά στα τεκταινόμενα και να παρακολουθήσει τη διαδικασία διαμόρφωσης της συνείδησης του συγγραφέα.

Αλλιώς έχουν τα πράγματα με τον πρόλογο της αυτοβιογραφίας του Ανδρέα Συγγρού (1830-1899). Εκεί το υποκείμενο δεν προσπαθεί να παρουσιαστεί αδιάσπαστο· η επίγνωση της εκ των υστέρων παρέμβασης δεν αποσιωπείται, αλλά αποτελεί κινητήρια δύναμη της συγγραφής:

Και άλλο τι παρακινούν με εις το γράφειν είναι, ότι εν τω αφηγείσθαι τα κατ' εμέ και τας καθ' εκάστην εποχήν ιδέας και σκέψεις μου ενδέχεται να εύρω κατόπιν τινάς αυτών σφαλεράς εκ των υστέρων και να δυνηθώ ούτως εις τον μετέπειτα χρόνον [...] να επιφέρω διόρθωσιν των εσφαλμένων. (Α 2)

Ο Συγγρός δεν επιδιώκει να πείσει εκ των προτέρων για το ενιαίο του υποκειμένου που αφηγείται, ίσως γιατί δεν υπάρχει η ένταση ανάμεσα στον εμπορευ-

όμενο και το λόγο που παρατηρείται στον Βικέλα. Για αυτό τονίζει ότι είχε πολυκύμαντο βίο, ότι πέτυχε να φτάσει εκεί που ουδέποτε είχε φαντασθεί και ότι το μόνο που φοβάται είναι μήπως παρεξηγηθεί για αδικαιολόγητη υστεροφημία: «πολλάκις ήρχισα να γράφω και μετέπειτα κατέστρεψα τας γραφείσας σελίδας» (Α 1), πληροφορεί τον αναγνώστη. Και σε αυτόν τον πρόλογο σκιαγραφείται με ακρίβεια ο χαρακτήρας που θα εγγραφεί στις 900 σελίδες που ακολουθούν: ένας χαρακτήρας που δεν ενδιαφέρεται τόσο να δώσει την εντύπωση του ενιαίου υποκειμένου που αφηγείται, αλλά κυρίως να μεταγράψει γεγονότα της ζωής του και απόψεις του για αυτά, έστω κι αν είναι αντιφατικές. Αντίθετα με τον Βικέλα, στον πρόλογο δεν αναφέρεται στη μητέρα του, παρά τη σημασία που, όπως φαίνεται στην αφήγηση, είχε στη διαμόρφωση της ζωής του και στις επιτυχίες του: ο καθοριστικός ρόλος της μητέρας στις εξελίξεις μιας ενεργού ζωής που εκτείνεται στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα δεν χρειάζεται να θεματοποιηθεί εκ των προτέρων και δια μιας. Ούτε στο χρόνο που παρεμβάλλεται ανάμεσα στην αφήγηση και στα αφηγούμενα γεγονότα υπάρχουν αναφορές στον πρόλογο. Νωρίς, εξάλλου, στην κυρίως αφήγηση αναφέρει ότι γράφει το 1894 (Α 27) και σε μια άλλη στιγμή αυτοαποκαλείται «ερείπιον σεσαθρωμένον 65 χειμώνων» (Β 38-39), το οποίο μένει απρόσβλητο σε κάθε εφήμερη διάκριση, ενώ το 1862 (όταν ζούσε η μητέρα του) χαιρόταν ακόμα και για την παρασημοφόρησή του από τον Όθωνα: η γραφή διαμεσολαβεί ανάμεσα στα γηρατεία και τη νεότητα.

Ένα ακόμα γεγονός σχετικά με το πώς έφτασαν στο αναγνωστικό κοινό οι αυτοβιογραφίες αυτές έχει σημασία: ο Βικέλας είχε ετοιμάσει την έκδοση της δικής του, πριν πεθάνει τον Ιούλιο του 1908, μέχρι μάλιστα «και τας πλάκας της στερεοτυπίας»,⁶² ενώ διαμεσολάβησε, μαζί με τον Δροσίνη, κατά κάποιο τρόπο ως επιμελητής, για την έκδοση (1907-1908) των απομνημονευμάτων του Συγγρού. Αυτή έγινε τύποις, αλλά όχι και ονόματι, του «Συλλόγου προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων».⁶³ Κατά συνέπεια, πριν ετοιμάσει την έκδοση της δικής του αυτοβιογραφικής αφήγησης, ο Βικέλας είχε στα χέρια του το κείμενο του Συγγρού, ενός εκτός Ελλάδος Έλληνα εμπόρου και τραπεζίτη, που αποφάσισε να δράσει εντός Ελλάδος ως τραπεζίτης διαμεσολαβητής με τους εκτός που βρίσκονταν στην Κωνσταντινούπολη, το Λονδίνο και το Παρίσι. Το κείμενο αυτό αναφέρεται σε κοινούς τόπους και σε γεγονότα της ίδιας χρονικής περιόδου με τη δική του αφήγηση. Η περίπτωση θυμίζει την υπόθεση Λουκική Λάρα και το κρυπτόμενο χειρόγραφο του Λουκά Ζίφου, όπως θα δούμε πιο κάτω, μόνο που εδώ τα πρόσωπα είναι δημόσια και τα κείμενα διεκδικούν απ' ευθείας την αναφορικότητά τους.⁶⁴

II. Ο *Λουκικής Λάρας* είναι ένα κείμενο που έχει χαρακτηριστεί από την κριτική προδρομικό, μεταιχμιακό ή και αδιάφορο· φέρει πάντως εμφανείς τους αρμούς της κατασκευής του. Έχει έκταση περίπου 150 σελίδων και διαιρείται σε δέκα κεφάλαια, σχεδόν ισομεγέθη. Γράφτηκε το 1878 και δημοσιεύτηκε σε δέκα συνέχειες (η καθεμιά κι ένα κεφάλαιο), αρχής γενομένης τον Ιανουάριο του 1879, στο περιοδικό *Εστία*. Πρόκειται για μια πρωτοπρόσωπη αφήγηση

που συντελείται στη δεκαετία του 1870 και αφορά σε γεγονότα της δεκαετίας του 1820.⁶⁵ Ο Λουκής Λάρας είναι Χίος την καταγωγή, εικοσαετής έμπορος στη Σμύρνη, όταν αρχίζει η Επανάσταση του 1821. Το αφήγημα παρακολουθεί την πορεία του κατά τη διάρκεια του αγώνα της ανεξαρτησίας, από τη Σμύρνη στη Χίο κι από εκεί στη Μύκονο, την Τήνο, τη Σύρο και εντέλει, προς το τέλος του αγώνα, στο Λονδίνο. Ο κύριος όγκος του αφηγήματος αφορά στο 1821-22, στην περίοδο πριν και μετά την καταστροφή της Χίου, και στις προσπάθειες του κεντρικού και μοναδικού στην ουσία χαρακτήρα να επιβιώσει, εν μέσω της γενικής συμφοράς, εμπορευόμενος. Ύμνος στο εμπόριο έχει χαρακτηριστεί το κείμενο, το οποίο βασίζεται στην αυτοβιογραφία του Λουκά Ζίφου, γεννημένου κι αυτού στη Χίο το 1800.⁶⁶ Και δεν υπάρχει αμφιβολία για αυτό. Ταυτόχρονα αποτελεί εξύμνηση ενός γεγονότος παθητικής αντίστασης, όπως θα το χαρακτήριζε κανείς σήμερα, που είχε απαθανατίσει η τέχνη της Δύσης (ο ζωγράφος Delacroix), συγκεκριμένα της Καταστροφής της Χίου.

Η Χίος δεν υπήρξε ούτε Ψαρά ούτε Μεσολόγγι. Δεν πολέμησε, δεν αντιστάθηκε, υπέκυψε και εξανδραποδίστηκε. Ποια είναι η θέση της, λοιπόν, στη μνήμη των Ελλήνων; Ο *Λουκής Λάρας*, ως κείμενο, αφηγητής και χαρακτήρας, επιχειρεί να επανεγγράψει την Χίο, μέσω της εμπειρίας του παρόντος της αφήγησης, στη συλλογική μνήμη που αναφέρεται στην Επανάσταση του 1821· το παρόν διαφοροποιείται ριζικά από το τραυματικό παρελθόν λόγω της παρέλευσης “πεντήκοντα” ετών (Λ 124) και της απόστασης που δημιουργεί η ευημερία ενός Έλληнос ομογενούς στο Λονδίνο. Για το λόγο αυτό αναφέρθηκε ότι φαίνεται οι αρμοί της κατασκευής του κειμένου και υποστηρίζεται από την κριτική ότι «ο ήρωας του κειμένου δεν κατασκευάζεται τόσο μέσα από την πλοκή όσο μέσα από τις συνεχείς παρεκβάσεις του αφηγητή».⁶⁷

Στο μέσον του αφηγήματος, στην αρχή του έκτου κεφαλαίου και της έκτης συνέχειας, προσδιορίζεται σε μια εκτεταμένη παρέκβαση η απόσταση που χωρίζει την αφήγηση από τα αφηγούμενα γεγονότα:

Ότε καθήμενος επί των αναπαυτικών επίπλων της εν Λονδίνο οικίας μου, περιστοιχιζόμενος υπό της οικογενείας μου, πλησίον τσοσούτων συγγενών και συμπολιτών μου ευτυχούντων – ότε, εν μέσω της ανέσεως και της ευημερίας του παρόντος, αναπολώ τα παρελθόντα, και συγκρίνω την περικυκλούσαν τον φθίνοντα βίον μου γαλήνην προς τα βάσανα και τους κινδύνους και τας στερήσεις της πολυκυμάντου εκείνης εποχής, απορώ εγώ αυτός πώς διήλθομεν και πώς ηδυνήθημεν πάντες να υποφέρωμεν τα τσαύτα δεινά, και πώς επί τέλους εξήλθομεν με σώας της ψυχής και του σώματος τας δυνάμεις εκ των σκληρών εκείνων δοκιμασιών. (Λ 119)

Ο εύπορος Έλληνας του Λονδίνου περιγράφει με την απόσταση των πενήντα ετών και της εγκατάστασής του στη μεγαλούπολη της Ευρώπης την εμπειρία της καταστροφής της Χίου και των κινδύνων που διέτρεξε· περιγρά-

φει, όμως, και το πώς βλέπει τώρα τα όσα συνέβησαν τότε. Δεν είναι η πρώτη φορά που το παρόν διαφοροποιείται από το παρελθόν, έχουν προηγηθεί τουλάχιστον έξι εκ των υστέρων παρεκβάσεις στο κείμενο, που υπογραμμίζουν τη διαφορά μεταξύ του χρόνου της αφήγησης και του χρόνου της δράσης: «ίσως γράφων τώρα, περιγράψω μάλλον τί ηδυνάμην να συναισθανθώ τότε, ή ό,τι πραγματικώς και ακριβώς συνησθάνθην».⁶⁸ Ο αναγνώστης προσδοκά τον προσδιορισμό των συντεταγμένων του αφηγητή, περιμένει κάποιες εξηγήσεις σχετικά με το γιατί δηλώνει ότι «τώρα σκέπτομαι και αισθάνομαι αλλέως ή τότε» (Λ 48). Στο επίπεδο της *suspence* το ερώτημα δεν είναι τι θα γίνει με το Λουκή· θα έχει έτσι κι αλλιώς επιβιώσει της καταστροφής, αφού αφηγείται την ιστορία του. Το ερώτημα είναι τι έχει γίνει τώρα ο Λουκής Λάρας, ποιος είναι αυτός που αφηγείται με το συγκεκριμένο τρόπο μια ιστορία που επανεμφανεύει γεγονότα του ενδόξου παρελθόντος; Εμμέσως πλην σαφώς το κείμενο απαντά στο ερώτημα τί σημαίνει να είσαι έξω Έλληνας στα μέσα της δεκαετίας του 1870 και πώς σχετίζεται ο έξω με τον μέσα.

Ο ομογενής της Διασποράς, ο εγκατεστημένος στο Λονδίνο με τα πολλά εμπορικά καταστήματα των Ελλήνων που ασκούσαν με μεγάλη επιτυχία το μέγα εμπόριον,⁶⁹ γίνεται εξαιτίας της τεχνικής της αφήγησης το θέμα του κειμένου του Βικέλα. Ήδη ο πρόλογος, ο οποίος αναφέρει ότι «οι διαβιώσαντες εν Αγγλία ομογενείς θ' αναγνωρίζωσιν ευκόλως τον υπό το όνομα του Λουκή Λάρα υποκρυπτόμενο Χίον», θεματοποιεί τη διαφορά μεταξύ των εκτός Ελλάδος Ελλήνων – συγκεκριμένα των προερχομένων από τη δούλη Ελλάδα που τώρα ανήκουν στη Διασπορά – και των Ελλαδιτών: οι μεν θα τον αναγνωρίσουν, οι δε όχι. Η διαφορά αυτή αποκτά χρονική διάρκεια με τη διήγηση των περιπετειών του ήρωα: οι μεν ήσαν έμποροι, οι δε αγωνιστές (όχι όμως κατ' ανάγκην και πολεμιστές). Τέλος, η διαφορά αποκτά και την ισχύ του συμβολικού με την ιστορική της πλαισίωση: η μεν Χίος καταστράφηκε και έμεινε υπόδουλη και όσοι Χίοι σώθηκαν σκορπίστηκαν ανά τον κόσμο, το δε Μεσολόγγι αντιστάθηκε, πραγματοποίησε την έξοδό του κι ελευθερώθηκε· κυβερνά μάλιστα με το Χαρίλαο Τρικούπη. Αυτή η συμβολική αντιπαράθεση μεταξύ της ενεργού αντίστασης του Μεσολογγίου που του χάρισε το χαρακτηρισμό του ηρωικού και της παθητικής αντίστασης της Χίου, που την απαθανάτισε ως καταστραφείσα, αυτή η συμβολική αντιπαράθεση μεταξύ των ηρώων που πραγματοποιούν την «Έξοδο» και των αμάχων που σφαγιάζονται και εξαندραποδίζονται, αποτελεί κρίσιμη συμβολή στην ιστορία – και άρα την ιδεολογία – του 19ου αιώνα.

Θεματοποιώντας τη διαφορά μεταξύ των Ελλήνων εκτός της Ελλάδας και των Ελλαδιτών και προβάλλοντάς την στο παρελθόν το κείμενο επιχειρεί να εξηγήσει και τις διαφορές του σήμερα από το χθες: «Κόσμος μου ήτο το Χάνιον και πατριωτισμός μου το ισοζύγιον» (Λ 50-51), δηλώνει ο αφηγητής, υπό τύπον απολογίας για τη μη συμμετοχή του στον αγώνα, ενώ λίγες αράδες προηγουμένως είχε αποδόσει την αποχή του από τη δράση στην ασθενική του κράση. Πού βρίσκονται τα αίτια αυτής της παράλειψης, στη φύση (το σώμα) ή στην ιδεολογία (την ψυχή); Το κείμενο δεν είναι αναποφάσιστο, αλλά αντίθετα

συμπλέκει τους δύο παράγοντες: «αλλά και η ψυχή μου τότε ήτο μικρά και αγύμναστος όσον το σώμα μου» (Λ 50). Φύση και ιδεολογία συντονίζονται.

Η θεματοποίηση αυτή γίνεται σαφέστερη αν συνεξετάσουμε το ελληνικό βιβλίο με τη γαλλική του μετάφραση, που κυκλοφορεί το Σεπτέμβριο του 1879.⁷⁰ Η γαλλική μετάφραση συνοδεύεται από πρόλογο και σημειώσεις, στις οποίες γίνεται συγκεκριμένη αναφορά στον Delacroix και στον πίνακά του «Massacre de Chio» που βρίσκεται στο Μουσείο του Λούβρου. Το γαλλικό κοινό είναι καλύτερα εξοικειωμένο από ότι το ελληνικό με το δραματικό αυτό γεγονός: αυτός είναι ο λόγος που «ο συγγραφέας μαζί με το μεταφραστή επιδίωκαν να “συγκινήσουν” [...] το ευρωπαϊκό κοινό»⁷¹. Το αναγνωστικό κοινό της Ευρώπης, και κατ' επέκταση η κοινή γνώμη, ένα χρόνο μετά τη λήξη του ρωσοτουρκικού πολέμου του 1877-78 και ενώ οι διαπραγματεύσεις συνεχίζονταν για τις εδαφικές παραχωρήσεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας πιο εύκολα εσυγκινείτο παρά εντυπωσιαζόταν από ηρωικές πράξεις. Άλλωστε το ελληνικό κράτος δεν είχε τίποτε το ηρωικό να επιδείξει στον πρόσφατο αυτό πόλεμο, εκτός από τις αναμνήσεις του ενδόξου 1821, οι οποίες στο συμβολικό επίπεδο πήραν σάρκα και οστά με το σχηματισμό οικουμενικής κυβέρνησης υπό το γέροντα πυρπολητή της τουρκικής ναυαρχίδας στη Χίο, τον Κωνσταντίνο Κανάρη. Ο Κανάρης, όμως, σύντομα απεβίωσε και οι αναμνήσεις έμειναν χωρής αντίκρουσμα, για εσωτερική μόνο κατανάλωση.⁷²

Είναι σαφές, πιστεύω, ότι τα σύμβολα στη συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία, κατά την οποία οι μεγάλες Δυνάμεις μοιράζουν την Οθωμανική Αυτοκρατορία στους μέχρι τότε υπόδουλους λαούς, έχουν μεγάλη σημασία. Για αυτό μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι ο *Λουκής Λάρας* θεματοποιεί τη διαφορά μεταξύ των Ελλήνων εντός και εκτός Ελλάδας και επιχειρεί να αναγνώσει τον αγώνα της ανεξαρτησίας ως Έλληνας που προέρχεται από την αλύτρωτη Ελλάδα και ανήκει στη Διασπορά: δηλαδή, από μια οπτική που βρίσκεται όσο πιο κοντά γίνεται σε αυτήν του φιλελληνισμού και της πιθανολογούμενης κοινής γνώμης της Δύσης. Ο *Λουκής Λάρας* κατασκευάζει την έννοια της «παθητικής αντίστασης» ως εργαλείο για την ανάγνωση του ελληνικού αγώνα για την ανεξαρτησία, το οποίο προσαρμόζει στην ιδεολογία της κοινής γνώμης της Ευρώπης εκείνης της εποχής. Η υπόθεση αυτή προσφέρει, ίσως, μια εξήγηση για την εκδοτική επιτυχία και τη μετάφρασή του σε δώδεκα γλώσσες της Ευρώπης.⁷³

Επίλογος

Η ιστοριογραφία παίζει κυρίαρχο ρόλο στη μελέτη της διαδικασίας της σύστασης του ελληνικού κράτους και της διαμόρφωσης της ταυτότητας των Ελλήνων: σημαντικός, όμως, είναι και ο ρόλος της λογοτεχνίας, ιδιαίτερα επειδή ο λόγος της εισάγει μια πολυφωνία που λείπει από την αμιγώς «εθνοποιητική» ιστοριογραφία. Η συνανάγνωση της ιστοριογραφίας με κείμενα που η κριτική χαρακτηρίζει «αυτοβιογραφικά» ήταν ο πρώτος στόχος του άρθρου, ενώ ο συσχετισμός της λογοτεχνίας με την ιστοριογραφία, με τη διαμεσολάβηση της αυτοβιο-

γραφίας, ήταν ο δεύτερος. Οι αυτοβιογραφικές αφηγήσεις επελέγησαν ακριβώς επειδή αποτελούν τον τόπο αναφοράς τόσο της ιστοριογραφίας όσο και της λογοτεχνίας. Πρόκειται για κείμενα που καθιστούν σαφές το στοιχείο της εκ των υστέρων κατασκευής που εμπεριέχει κάθε αφήγηση, ακόμα και όταν διατείνεται ότι «γνωρίζει» και αφηγείται τα γεγονότα «από πρώτο χέρι». Με την παράλληλη μελέτη κειμένων που η κριτική έχει κατατάξει σε διαφορετικά είδη εντείνεται η συνείδηση του κατασκευασμένου: έννοιες όπως η εθνική ταυτότητα παρουσιάζονται ρευστές και πλήρεις ετερότητας. Φυσικά το θέμα χρειάζεται περαιτέρω ανάπτυξη και πολλά ακόμα παραδείγματα, ιδίως από το χώρο της λογοτεχνίας: η σχετική ανάλυση του *Λουκή Λάρα* και οι σε υποσημειώσεις παραπομπές στο Μητσάκη και το Βιζυηνό αποτελούν απλώς ενδείξεις της κατεύθυνσης της έρευνας. Αυτό το οποίο θέλω καταλήγοντας να υπογραμμίσω είναι ότι η διάκριση μεταξύ *μέσα* και *έξω* Ελλήνων αποτελεί απαραίτητο στοιχείο για την κατανόηση της ιδιαίτερης δυναμικής του 19ου αιώνα, ο οποίος θέτει ως ζητούμενο τον ορισμό της έννοιας του «εθνικού κέντρου».

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Σημειώσεις

1. Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880). Αθήνα: Πολύτυπο, 1988, σ. 13.
2. Βλ. για παράδειγμα τη θεωρητικοποίηση αυτής της στάσης στον Hayden White. *The Content of the Form*. Baltimore and London: Johns Hopkins University Press, 1987, κυρίως σσ. 1-57.
3. London: Verso (2nd ed.), 1991 και Cambridge: Cambridge University Press, 1983, αντίστοιχα· αλλά και του Tzvetan Todorov, *La conquête de l'Amérique. La question de l'Autre*. Paris: Editions du Seuil, 1982.
4. Βλ. έ.α. σ. 14.
5. Βλ. J. Laplanche και J.-B. Pontalis. *Λεξιλόγιο της Ψυχανάλυσης*. Αθήνα: Κέδρος, 1995 για τα σχετικά λήμματα, αλλά και Σ. Φρόντ, «Κατασκευές στην Ανάλυση» (Konstruktionen in der Analyse, 1937d) στο: *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud [S.E.]*. London: Hogarth, 1953-1974, Vol. XXII. (Το κείμενο είναι μεταφρασμένο στα ελληνικά στο περιοδικό *Εκ των υστέρων*, τεύχος 1 (1997) το οποίο είναι αφιερωμένο στο θέμα της κατασκευής στην ψυχανάλυση). Στο κείμενο αυτό, που είναι από τα τελευταία που έγραψε, ο Φρόντ υπογραμμίζει ότι η αναλυτική διαδικασία αποτελείται από δύο διαφορετικά τμήματα, διεξάγεται σε δύο διαφορετικούς τύπους και αφορά δύο άτομα, εκ των οποίων το ένα (ο αναλυόμενος) θυμάται και το άλλο (ο αναλυτής) συνθέτει και παρουσιάζει (*darstellen*) μια κατασκευή του παρελθόντος που βασίζεται στις αναμνήσεις, αλλά και στην έλλειψη αναμνήσεων του πρώτου· ο χρόνος της σύνθεσης διαφέρει από το χρόνο παρουσίασης της κατασκευής. Οι κατασκευές του ψυχαναλυτή, που βασίζονται στη μνήμη του αναλυόμενου, αλλά και στις αδυναμίες της μνήμης αυτής, συνθέτουν μια αφήγηση, η οποία δεν τον περιγράφει μόνον, αλλά και τον δημιουργεί. Με τον τρόπο αυτό τα δεδομένα της καθημερινής ζωής μπορούν να θεωρηθούν ως

- ζητούμενα, τα οποία αναζητούν έναν “φέροντα” — για να δανειστώ έναν όρο από την αρχιτεκτονική — αφηγηματικό σκελετό για να αποκτήσουν νόημα.
6. Βλ. για παράδειγμα τη συναγωγή μελετών του James Olney (ed.). *Autobiography: Essays Theoretical and Critical*. Princeton: Princeton University Press, 1980 για το πώς η θεωρία της λογοτεχνίας αμφισβητεί τα όρια που είχαν τεθεί μεταξύ της αυτοβιογραφικής και της μυθοπλαστικής αφήγησης.
  7. Έ.α., σ. 65. Εξάλλου, στο κεφάλαιο «Έλληνες και Ελλαδίτες» (σσ. 19-92) αναλύει διεξοδικά αυτές τις κατηγορίες με έμφαση στην περίοδο 1830-1880. Ο Κ. Τσουκαλάς παρακολουθεί εκ του σύνεγγυς και σε μεγάλη χρονική διάρκεια (μέχρι το 1922) τις τύχες των έξω Ελλήνων. Βλ. Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαράγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*. Αθήνα: Θεμέλιο, 1977, σσ. 269-377. Βλ. και Γ. Δερτιλή, *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση*. Αθήνα: Εξάντας, 1977, σσ. 3-39. Επίσης, Π. Κιτρομηλίδη, «Το ελληνικό κράτος ως εθνικό κέντρο». Στο Δ. Γ. Τσαούση (επιμ.), *Ελληνισμός και Ελληνικότητα*. Αθήνα: Εστία, 1983.
  8. Βλ. έ.α. σ. 8.
  9. Βλ. Χρ. Αργιαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*. Αθήνα: Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, 1986, σσ. 15-17, καθώς και τους πίνακες στις σσ. 353-356. Για να υπάρξει μέτρο σύγκρισης ας σημειωθεί ότι το 1860 η ενωμένη Ιταλία είχε εικοσιέξι εκατομμύρια κατοίκους. Βλ. Χρ. Χατζηιωσήφ, *Η Γηραιά Σελήνη. (Η Βιομηχανία στην Ελληνική Οικονομία 1830-1940)*. Αθήνα: Θεμέλιο, 1993, σ. 34.
  10. Βλ. Αντ. Λιάκο, «Προς επισκευήν ολομελείας και ενότητος. Η δόμηση του εθνικού χρόνου». Στην *Επιστημονική Συνάντηση στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*. Αθήνα, 1994.
  11. Βλ. Αλ. Πολίτη, *Ρομαντικά χρόνια. Ιδεολογίες και νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*. Αθήνα: Ε.Μ.Ν.Ε.-Μνήμων, 1993.
  12. Η Σκοπετέα, έ.α., σσ. 249-360, μας παρέχει την πληρέστερη και διεισδυτικότερη ανάλυση για τη Μεγάλη Ιδέα.
  13. Από 1,1 εκ. σε 2,2. Βλ. Αργιαντώνη, έ.α. σ. 355.
  14. Αργιαντώνη, έ.α. σ. 356.
  15. Βλ. Πολίτη, έ.α. σσ. 74-89, για τη μορφή της Αθήνας: βλ. Ανδρέα Συγγρού, *Απομνημονεύματα*, τόμος Β'. Αθήνα: Εστία, 1908, σσ. 124-143, για την οκτάμηνη παραμονή του στην Αθήνα (1867-68) που «υπήρξεν εκ των θελκτικωτέρων περιόδων του έως τότε βίου μου». Ο τραπεζίτης της Κωνσταντινούπολης, όσο κι αν καλύπτει τους οικονομικούς λόγους των κινήσεών του με όσα συχνά διατείνεται στα *Απομνημονεύματά του* (βλ. Γ. Δερτιλή, *Το ζήτημα των Τραπεζών*. Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1980, σσ. 183, 185, επ' αυτού) δεν θα ήταν τόσο θερμός αν δεν του άρεσε η Αθήνα.
  16. Βλ. Φ. Ηλιού, *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα*, τόμος Α' (1801-1818). Αθήνα: ΕΛΙΑ, 1997, σσ. λγ'.
  17. Βλ. Ηλιού, έ.α. σ. μ'.
  18. Βλ. Ηλιού, έ.α. σσ. νβ'-νγ' για τις ιδιαιτερότητες αυτών των συνδρομητών, κυρίως θρησκευτικών βιβλίων.
  19. Η Σκοπετέα γράφει ότι για να περιγράψει την Ανατολή έπρεπε πρώτα να διερευνήσει τη σχέση της με τη Δύση — με τη στενή έννοια αυτή σημαίνει την Αγγλία και τη Γαλλία — η οποία αποτελεί τον κοινό παρονομαστή των χωρών της Εγγύς Ανατολής. Έλλη Σκοπετέα, *Η Δύση της Ανατολής. Εικόνες από το τέλος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*. Αθήνα: Γνώση, 1992, σ. 19.
  20. Βλ. Αργιαντώνη, έ.α. σσ. 303-320 και Δερτιλή, έ.α. για την έναρξη του πολλαπλα-

- σιασμού τους. Ο Χατζηιωσήφ, έ.α., αναφέρει ότι στη δεκαετία του 1870 «μπορούμε πλέον να μιλούμε για τραπεζικό τομέα» (σ. 203) και ότι στην περίοδο αυτή δημιουργήθηκαν, πέραν της Εθνικής και της Ιονικής, 8 νέες τραπεζικές ή «προεξοφλητικές» εταιρίες (σ. 206).
21. Βλ. Λ. Παπαγιαννάκη. *Οι ελληνικοί σιδηρόδρομοι (1882-1910)*. Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1982, για την ιστορία της κατασκευής του δικτύου.
  22. Βλ. *The Age of Empire*. London: Abacus, 1987, σ. 27.
  23. Δερτιλής, έ.α., σσ. 159-162, για τις δυνατότητες που είχε η κυβέρνηση να αποσπάσει από την Εθνική τα όσα οικονομικά οφέλη ζητούσε από τη Γενική Πιστωτική Τράπεζα για να της παράσχει τα προνόμια που η τελευταία ζητούσε. Η ΓΠΤ πτωχεύει το 1893.
  24. Παπαγιαννάκης, έ.α., σ. 205, ο οποίος γράφει, επίσης, ότι ο σιδηρόδρομος «δεν θα αποδώσει τους καρπούς που προσδοκούσε ο εμπνευστής του» (σ. 173). Βλ. και σσ. 203-206, για τη γενικότερη αποτίμηση της σιδηροδρομικής προσπάθειας. Και ο Δερτιλής, εξάλλου, υποστηρίζει ότι «ο μύθος των ελληνικών σιδηροδρόμων αποπνέει μια ιδιαίτερη ειρωνία» (Γ. Δερτιλής. *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση*, σ. 78 και γενικά για το θέμα σσ. 76-84). Το κυριότερο επιχείρημα που προβάλλει εκεί είναι ότι ο σιδηρόδρομος δεν έπαιξε το τονωτικό ρόλο που είχε σε άλλες χώρες για τη βιομηχανία σιδήρου και χάλυβος, ενώ, παράλληλα, όντας κυρίως παραλιακός, υπονόμωσε την εμπορική ναυτιλία, η οποία διερχόταν ούτως ή άλλως την κρίση του ατμού. Η Σκοπετέα, έ.α., σ. 23, αναφέρεται στην αντίστοιχη «χιλιομετρίτιδα» που χαρακτήριζε την κατασκευή του σιδηροδρομικού δικτύου στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.
  25. Παπαγιαννάκης, έ.α., σ. 204.
  26. Βλ. Αργιαντώνη, έ.α., σ. 308, για την τρελλή διακύμανση της τιμής της, καθώς και Δερτιλή, *Το ζήτημα των Τραπεζών*, σσ. 289 επ. (πίνακες). Η λογοτεχνία — ο Άγγελος Βλάχος με το διήγημα «Λαυριακής Μετοχής Απομνημονεύματα» και ο Μιχαήλ Μητσάκης με το διήγημα «Εις Αθηναίος Χρυσοθήρας» — εκ των υστέρων παίζει με τις μετοχές και τα μεταλλεία.
  27. Δερτιλής, έ.α., σσ. 130-135.
  28. Δερτιλής, έ.α., σ. 135· τη φράση αναφέρει γερμανός αρθρογράφος.
  29. Χάρης Εξερτσόγλου. *Προσαρμοστικότητα και πολιτική των ομογενειακών κεφαλαίων*. Αθήνα: Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, 1989. Αναφέρεται στους τραπεζίτες της Κωνσταντινούπολης και συγκεκριμένα το κατάστημα «Ζαρίφης Ζαφειρόπουλος».
  30. Εξερτσόγλου, έ.α., σ. 140.
  31. Συγγρός, έ.α., τόμος Γ, σ. 18.
  32. Για την «κάθοδο των ομογενών» βλ. Σκοπετέα, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα*, σσ. 76-85. Ας σημειωθεί ότι όταν ο Συγγρός, λίγους μήνες μετά την εγκατάστασή του στην Αθήνα, πηγαίνει τον Ιούλιο του 1872 στην Κωνσταντινούπολη, πείθει τον Γ. Ζαρίφη να αναλάβει πρόεδρος του Δ. Σ. της Τράπεζας Κωνσταντινουπόλεως. Συγγρός, έ.α., τόμος Γ, σσ. 27-30.
  33. Δανείζομαι τους όρους από το διήγημα του Γ. Μ. Βιζυηνού «Αι Συνέπειαι της παλαιάς ιστορίας» (1884), όπου χρησιμοποιούνται ειρωνικά από τον τουρκομερίτη αφηγητή (ο οποίος, όπως και ο κεντρικός χαρακτήρας Πασχάλης, σπουδάζουν στη Γερμανία). Παραθέτω τον χαρακτηρισμό της Αθήνας, στην οποία συρρέουν οι «γραμματοδιψείς νέοι» της δούλης Ελλάδας: «εις την ανά την Ανατολήν εστίαν των φώτων, τας κλεινάς Αθήνας, όπως εμφωρηθώσι των ιερών ναμάτων του πολιτι-

- σμού και της παιδείας», Γ. Μ. Βιζυηνού. *Νεοελληνικά Διηγήματα*. Αθήνα: Ερμής, 1980, σσ. 121-123.
34. Τσουνκαλάς, έ.α., σσ. 285-286, 300 και 309-310. Βλ. και κατωτέρω σσ. 15 επ. για την αυτοβιογραφική αφήγηση του Συγγρού που εκφράζει τους προβληματισμούς του οικονομικά ισχυρού ελληνισμού της Πόλης. Βλ. και σσ. 23 επ. για το διαβατήριο και το ρόλο του στα προξενικά δικαστήρια και στο εμποροδικείο (Συγγρός, τόμος Α, σσ. 222-231 και 263-264).
  35. Βλ. κατωτέρω σσ. 15 επ. τα σχετικά με το Βικέλα, ο οποίος εκφράζει στην αυτοβιογραφική αφήγησή του και στον *Λουκή Λάρα* κυρίως τους προβληματισμούς του ελληνισμού της Διασποράς.
  36. Βλ. αναλυτικά για τους τραπεζίτες και τις δραστηριότητές τους στον Εξερχζόγλου, έ.α., σσ. 15-19.
  37. Τσουνκαλάς, έ.α., σσ. 293-294.
  38. Τσουνκαλάς, έ.α., σσ. 288-298.
  39. M.S. Anderson. *The Eastern Question (1774-1923)*. London: Macmillan, 1966, σ. 224.
  40. Τσουνκαλάς, έ.α., σσ. 285-286.
  41. Τζελίνα Χαρλαύτη. «Το επιχειρηματικό δίκτυο των Ελλήνων της διαποράς. Η χιώτικη φάση (1830-1860)». Στο *Μνήμων*, τόμος 15, Αθήνα, 1993, σσ. 90-97.
  42. Η Χαρλαύτη αναφέρεται σε 61 καταστήματα στο Λονδίνο, έ.α., σσ. 71-75.
  43. Βλ. Συγγρό, έ.α., τόμος Γ, σ. 266.
  44. Χαρλαύτη, έ.α., σσ. 71.
  45. Και τα δύο λιμάνια στη νεώτερη εποχή αρχίζουν να ακμάζουν τον 19ο αιώνα: η Ερμούπολη από το 1822, όταν καταφεύγουν εκεί οι πρόσφυγες από τη Χίο και τα Ψαρά, και ο Πειραιάς από το 1850. Βλ. αναλυτικά Αγριαντώνη, έ.α., σσ. 84-105. Επίσης, Βασ. Καρδάση. *Σύρος: το σταυροδρόμι της Ανατολικής Μεσογείου*. Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1987.
  46. Αγριαντώνη, έ.α., σσ. 84-88.
  47. Στο κείμενο οι παραπομπές σε παρένθεση με προτασσόμενα τα κεφαλαία γράμματα Α, Β, Γ, στα Ανδ. Συγγρού. *Απομνημονεύματα*, τόμοι Α-Γ. Αθήνα: Εστία, 1908 (ανατύπωση 1998).
  48. Στο κείμενο οι παραπομπές σε παρένθεση με προτασσόμενα τα κεφαλαία γράμματα Ζ, Λ, Π αντίστοιχα στον Δ. Βικέλα. *Η Ζωή μου*. Αθήνα: «Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων», 1908. Δ. Βικέλα. *Λουκής Λάρας*. Αθήνα: Ερμής, 1991. Και Δ. Βικέλα. «Ο Πόλεμος του 1897», στα *Απαντα*, Α'. Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, 1997.
  49. Περιλαμβάνονται αντίστοιχα στον Ανδρέα Συγγρού, *Απομνημονεύματα*, και στον Δ. Βικέλα, *Απαντα*, Α'.
  50. Βλ. ανωτέρω, σσ. 10-11.
  51. Για το Συγγρό βλ. την εισαγωγή του Άλκη Αγγέλου και της Μαρίας-Χριστίνας Χατζηιωάννου «Ο Στρατηλάτης Ανδρέας Συγγρός», (στου Ανδρέα Συγγρού, *Απομνημονεύματα*, σσ. 25*-133*). Για το Βικέλα βλ. την αναλυτικότερη εισαγωγή της Μαριάννας Δήτσα (στου Δ. Βικέλα, *Λουκής Λάρας*), καθώς και την εισαγωγή του Άλκη Αγγέλου «Ο Βικέλας σήμερα» (στου Δ. Βικέλα, *Απαντα*, Α'). Την περιουσία του Συγγρού υπολογίζουν οι Αγγέλου και Χατζηιωάννου σε 800.000 στερλίνες κατά το θάνατό του (σ. 127*), ενώ του Βικέλα έφθανε στις 35.000 στερλίνες την ίδια εποχή (σ. 21*).
  52. Βλ. E.J. Hobsbawm. *The Age of Capital*. London: Abacus, 1977. Επίσης, E.J. Hobsbawm. *Nations and Nationalism since 1780*. Cambridge: Cambridge University

- Press, 1990.
53. Βλ. ανωτέρω σσ. 13-14.
  54. Η περιγραφή από τον Έλληνα αφηγητή του χαρακτήρα του τρελλού φιλορώσου Τούρκου, του Μοσκώβ-Σελήμ, στο ομώνυμο διήγημα του Βιζυηνού, αλλά και του άλλου χαρακτήρα τρελλού Τούρκου, του Κιαμήλ, στο «Ποίος ήταν ο φονεύς του αδελφού μου», παραπέμπουν σε συναφείς απόψεις, με την πρόσθετη βέβαια ειρωνική απόσταση που δημιουργεί η λογοτεχνία. Η κατασκευασμένη επιστολή του Βικέλα είναι δυνατόν να συσχετισθεί με τα δύο κείμενα του Βιζυηνού και λόγω της σχέσης μεταξύ των δύο ανδρών.
  55. Βλ. αναλυτικά κατωτέρω σσ. 29 επ.
  56. Βλ. Σκοπετέα, *Πρότυπο*, σσ. 82-84.
  57. Σε αυτό αναφέρεται σε επίσκεψή του στον Συγγρό και τον περιγράφει να μειδιά (Π 329-330).
  58. Βλ. περιγραφή της συνάντησής του με τον Βασιλέα Γεώργιο στις 5.3.1897 (Π 276-278).
  59. Εξερτζόγλου, *έ.α.*, ιδίως σσ. 15-24.
  60. Πρέπει να αντιπαραβάλει κανείς τα λεγόμενα του Γλάδστωνος (1880-81) για τον Αβδούλ Χαμίτ (M.S. Anderson, *έ.α.*, σ. 224): «The mind of the Sultan, who is the Turkish government, is a bottomless pit of fraud and falsehood». Η Σκοπετέα, *Δύση*, σ. 19, χαρακτηρίζει τον Αβδούλ Χαμίτ «ομολογουμένως αινιγματική φυσιογνωμία, κυριολεκτική ενσάρκωση των αμφισημιών της Εγγύς Ανατολής ενώπιον της Δύσης». Ο Συγγρός εκφράζεται εδώ ως γνήσιος Ανατολίτης.
  61. Στη διάκριση που υιοθετώ ανάμεσα στον κόσμο των χαρακτήρων αφενός και τον κόσμο του αφηγητή και του αναγνώστη αφετέρου, που μας επιτρέπει να διακρίνουμε ανάμεσα στο εκφερόμενο (enonce) και στην εκφορά του (enonciation), όπως και ανάμεσα στην ιστορία (histoire) και την αφήγησή της (discours) ακολουθώ το άρθρο του Tzvetan Todorov «Language and Literature», στο *The Poetics of Prose*, Basil Blackwell, Οξφόρδη 1977, σσ. 19-28.
  62. Όπως αναφέρεται στη δεύτερη, χωρίς αρίθμηση, σελίδα της έκδοσης.
  63. Γ. Δροσίνης. *Σκόρπια φύλλα της ζωής μου* (επιμ. Γ. Παπακώστα). Αθήνα, 1982, σσ. 170 επ.
  64. Η αναγραφή από τον Βικέλα του Μαρτίου 1907 ως terminus ante quem της συγγραφής του δεύτερου μέρους της αυτοβιογραφίας του, όταν τα *Απομνημονεύματα* του Συγγρού άρχισαν να δημοσιεύονται το Δεκέμβριο του 1907, προκαλεί ερωτήματα: τι εντύπωση επιδιώκει να δημιουργήσει η δήλωση της ακριβούς ημερομηνίας της αποπεράτωσης της αυτοβιογραφίας; Επίσης είναι περίεργο το γεγονός ότι στα *Απομνημονεύματα* του Συγγρού, τα οποία επεξεργάστηκαν για το τυπογραφείο ο Δροσίνης και ο Βικέλας παραλείποντας αρνητικά σχόλια για ορισμένα πρόσωπα, δεν αναφέρεται πουθενά ο Βικέλας. Γιατί είναι περίεργο; Διότι ο Συγγρός, όταν περιγράφει την ανάμιξή του στην υπόθεση των μεταλλείων του Λαυρίου, που άρχισε το 1873, αναφέρει ότι ο Βασίλειος Μελάς πρώτος τον προέτρεψε να αναμιχθεί, και περιγράφει αναλυτικά τη συνάντησή τους (Γ 51-56). Μάλιστα στην εταιρία της εκμετάλλευσης του Λαυρίου είναι βασικός εταίρος ο Βασίλειος Μελάς με 4/50. Τον Μελά – τον θείο και συνεταίρο του Βικέλα – είχε γνωρίσει στο Λονδίνο το 1870, όταν έμεινε για καιρό εκεί, και τον είχε συναναστραφεί. Ο Μελάς και ο Βικέλας ασχολούνταν με τα ορυχεία, η εταιρία τους είχε τα ορυχεία θείου της Μήλου και ο Βικέλας περιγράφει στην αυτοβιογραφία του τις επισκέψεις του εκεί (347-351). Μάλιστα τονίζει ότι ο Μελάς ήταν πρωτοπόρος στις μεταλλευτικές επιχειρήσεις και ότι ο

- Νόμος περί Μεταλλείων ψηφίστηκε κατόπιν ενεργειών του. Τόσα κοινά ενδιαφέροντα με τον Βικέλα και καμία αναφορά;
65. Ανατυπώνεται στη σειρά της NEB [Αθήνα 1991] από την επιμελήτρια της έκδοσης Μαριάννα Δήτσα με πολλά αποσπάσματα από την κριτική υποδοχή του. Στην αναλυτικότερη εισαγωγή της (σσ.24*-133*) η Δήτσα εντάσσει το κείμενο, τις συνθήκες συγγραφής του και τον συγγραφέα Βικέλα στο ιστορικό τους πλαίσιο και επιχειρεί την ιδεολογική ανάγνωσή του. Πολλές από τις παρατηρήσεις μου βασίζονται στη μελέτη αυτή, στην οποία παραπέμπω τον αναγνώστη.
66. Το χειρόγραφο του Ζίφου, που σώζεται στο αρχείο Βικέλα (Εθνική Βιβλιοθήκη), ανατυπώνεται στην ανωτέρω έκδοση του έργου.
67. Δήτσα, έ.α., σ. 28*.
68. Βλ. Λ 33 και ανάλογα χωρία στις σσ. Λ 45, Λ 48, Λ 50-51, Λ 82-83, Λ 107.
69. Ο Συγγρός (Γ 266-273, όπου και αναλυτική περιγραφή της κατάστασης στο Λονδίνο) αναφέρει ότι ως το 1860 τουλάχιστον το μέγα εμπόριον (χονδρεμπόριο) ήρμαζε γενικώς μεταξύ των Ελλήνων, ενώ αρκετοί συνέχιζαν να το ασκούν επιτυχώς και στη δεκαετία του 1870.
70. Βλ. Δήτσα, έ.α., σσ. 110*-113*.
71. Έ.α., σ. 112*.
72. Στο «Βάπτισμα» του Μιχαήλ Μητσάκη περιγράφονται με γλαφυρό τρόπο και ειρωνία αυτές οι προσδοκίες. Το κείμενο αυτό αποτελεί αντικείμενο άλλης μελέτης.
73. Βλ. Απ. Σαχίνη. *Παλαιότεροι Πεζογράφοι*. Αθήνα: Εστία, 1982, σ. 59.

Βιβλιογραφία

- Αγγέλου, Άλκης. «Ο Βικέλας σήμερα». Στα *Άπαντα, τόμος Α'* σσ. 11*-57*. Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, 1997.
- Αγγέλου, Άλκης και Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου. «Ο Στρατηλάτης Ανδρέας Συγγρός». Στο Συγγρός, *Απομνημονεύματα*, σσ. 25*-135*.
- Αγριαντώνη, Χριστίνα. *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*. Αθήνα: Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, 1986.
- Anderson, Benedict. *Imagined Communities*. London: Verso, (2nd ed.) 1991.
- Anderson, M.S. *The Eastern Question (1774-1923)*. London: Macmillan, 1966.
- Beaton, Roderick. *An Introduction to Modern Greek Literature*. Oxford: Clarendon Press, 1994.
- Βικέλας, Δημήτριος. «Ο πόλεμος του 1897». Στα *Άπαντα, τόμος Α'* σσ. 251-346. Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, 1997.
- _____. *Η Ζωή μου*. Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, 1908.
- _____. *Λουκλής Λάρας*. Αθήνα: Ερμής, 1991.
- Βιζυηνός, Γεώργιος. *Νεοελληνικά Διηγήματα*. Αθήνα: Ερμής, 1980.
- Davidson, Cathy. *Revolution and the Word: The Rise of the Novel in America*. Oxford and New York: Oxford University Press, 1986.
- Δερτιλής, Γιώργος. *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση*. Αθήνα: Εξάντας, 1977.
- _____. *Το ζήτημα των τραπεζών (1871-1873)*. Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1980.
- Δήτσα, Μαριάννα. «Εισαγωγή». Στου Δ. Βικέλα, *Λουκλής Λάρας*, σσ. 29*-133*. Αθήνα: Ερμής, 1991.
- Δροσίνης, Γεώργιος. *Σκόρπια φύλλα της ζωής μου* (επιμ. Γ. Παπακώστα). Αθήνα: Σύλ-

- λογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, 1982.
- Εξερχτόγλου, Χάρης. *Προσαρμοστικότητα και πολιτική ομογενειακών κεφαλαίων*. Αθήνα: Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, 1989.
- Hobsbawm, E.J. *The Age of Capital*. London: Abacus, 1977.
- _____. *The Age of Empire*. London: Abacus, 1994.
- _____. *Nations and Nationalism since 1780*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- Hobsbawm, E.J. και Terence Ranger, eds. *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
- Ηλιού, Φίλιππος. *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα, τόμος Α' (1801-1818)*. Αθήνα: ΕΛΙΑ, 1997.
- Καρδάσης, Βασίλης. *Σύρος: το σταυροδρόμι της Ανατολικής Μεσογείου*. Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1987.
- Κιτρομηλίδης, Πασχάλης. «Το ελληνικό κράτος ως εθνικό κέντρο». Στο Δ. Γ. Τσαούση (επιμ.), *Ελληνισμός και Ελληνικότητα*, σσ 143-179. Αθήνα: Εστία, 1983.
- Λιάκος, Αντώνης. «Προς επισκευήν ολομειρίας και ενότητας. Η δόμηση του εθνικού χρόνου». Στην *Επιστημονική Συνάντηση στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, σσ.171-199. Αθήνα, 1994.
- Laplanche, J. και J.-B. Pontalis. *Λεξιλόγιο της Ψυχανάλυσης*. Αθήνα: Κέδρος, 1995.
- Olney, James, ed. *Autobiography: Essays Theoretical and Critical*. Princeton: Princeton University Press, 1980.
- Todorov, Tzvetan. *La conquête de l' Amerique. La question de l' Autre*. Paris: Editions du Seuil, 1982.
- Τσουκαλάς, Κωνσταντίνος. *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*. Αθήνα: Θεμέλιο, 1977.
- Παπαγιαννάκης, Λευτέρης. *Οι ελληνικοί σιδηρόδρομοι (1882-1910)*. Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1982.
- Πολίτης, Αλέξης. *Ρομαντικά χρόνια. Ιδεολογίες και νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*. Αθήνα: Ε.Μ.Ν.Ε.-Μνήμων, 1993.
- Σαχίνης, Απόστολος. *Παλαιότεροι Πεζογράφοι*. Αθήνα: Εστία, 1982.
- Σκοπετέα, Έλλη. *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*. Αθήνα: Πολύτυπο, 1988.
- _____. *Η Δύση της Ανατολής. Εικόνες από το τέλος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*. Αθήνα: Γνώση, 1992.
- Συγγρός, Ανδρέας. *Απομνημονεύματα*, τόμοι Α'-Γ'. Αθήνα: Εστία, 1908. [φωτοαναπαραγωγή: Εστία, 1998. Επιμέλεια και εισαγωγή Άλκης Αγγέλου και Μαρία Χριστίνα Χατζηιωάννου].
- Φρόντ, Σίγκμουντ. «Κατασκευές στην Ανάλυση» (Konstruktionen in der Analyse, 1937d). Στο *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud [S.E.]*, Vol. XXII, σσ. 255-269. London: Hogarth, 1953-1974.
- White, Hayden. *The Content of the Form*. Baltimore and London: Johns Hopkins University Press, 1987.
- Χαρλαύτη, Τζελίνα. «Το επιχειρηματικό δίκτυο των Ελλήνων της διασποράς. Η χιώτικη φάση (1830-1860)». Στο *Μνήμων*, τομ. 15, σσ. 69-127. Αθήνα, 1993.
- Χατζηιωσήφ, Χρήστος. *Η Γηραιά Σελήνη (Η Βιομηχανία στην Ελληνική Οικονομία 1830-1940)*. Αθήνα: Θεμέλιο, 1993.